

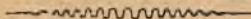
ETNOGRAFICZNO-STATYSTYCZNY ZARYS

LICZEBNOŚCI I ROZSIEDLENIA

LUDNOŚCI POLSKIEJ

OPRACOWAŁ

Edward Czyński

*Stanisław
Antolewski*

WARSZAWA.

DRUK BRACI JEŻYŃSKICH (dawniej J. UNGRA),

Nowolipki Nr. 9.

1887.

EC 36

339 777

II

Дозволено Цензурою,
Варшава, 2 Юля 1887 г.

K-83/5001
13.5. 13007

Źródła i opracowania, które mieliśmy pod ręką:

- 1) Volkszählung vom 1 Dec. 1880, in Preussen w — Statistik des Deutschen Reiches za 1882 r.
- 2) Statistik der allgemeinen Wahlen für die V Legislaturperiode des Reichstag im J. 1881: Monatshefte zur Statistik des Deutschen Reiches za 1882 r.
- 3) Versuch einer allgemeinen Statistik der Nationalitäten im preussischen Staat von Braemer w Zeitschrift des preussischen statistischen Amtes za 1871 r.
- 4) R. Böckh. Die Sprach-Karte des preussischen Staates. Berlin 1864.
- 5) „ „ Der deutschen Volkszahl und Sprachgebiet. Berlin. 1869.
- 6) Szymański. Ludność polska w państwie pruskiem. Poznań 1874 r.
- 7) Ludność polska w państwie niemieckiem. Ekonomista 1881 r.
- 8) Oesterreichische Statistik. Wien 1882. — Volkszählung 30 December 1880.
- 9) Czoernig. Etnographie Oesterreich-Ungarns. Wien. 1859.
- 10) Fischer. Etnographie Oesterreich-Ungarns.
- 11) Памятныя книжки губерни Ковіеńskiej, Гродзіеńskiej, Вілеńskiej, Мінскай, Мохілеўскай, Вітебскай, Падольскай, Волянскай і Кіжовскай за різне lata.
- 12) Аленицынъ. Европейское население и землевладѣніе въ Россіи. Petersburg 1884 r.
- 13) Directorium horarum canonicarum et missarum dioecesis Vilnensis, za різне lata.
- 14) Directorium horarum canonicarum et missarum dioecesis Luceo-Zytomiriensis.
- 15) Directorium horarum canonicarum et missarum dioecesis Telszensis.
- 16) Ordo divini officii et missarum Archidioecesis Mohilovensis, za різне lata.
- 17) Риттихъ. Племенной составъ русской арміи. Peterburg 1875 r.
- 18) „ Батюшковъ. Атласъ Западнаго края по вѣроисповѣданіямъ. Рязь 1864 r.
- 19) „ Славянскій міръ. Warszawa 1885 r.
- 20) Лебедкинъ. О племенномъ составѣ народонаселенія Западнаго края, — bez miejsca druku i daty.
- 21) Матеріалы для статистики Ковенской, Гродненской, Виленской и Минской губ., собранные офицерами генрал. штаба.
- 22) Сементковскій. Этнографическій очеркъ Витебской губ.
- 23) Чубинскій. Труды экспедиціи въ югозападный край.
- 24) Памятныя книжки dla dziesięciu gubernij Królestwa Polskiego, — za різне lata.
- 25) Rubrycelle Archidiecezyi Warszawskiej i sześciu dyecezyj pozostałych Królestwa Polskiego, za різне lata.
- 26) Заѣwski. Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, 1876 r.

- 27) Симоненко. Сравнительная стат. Царства Польскаго, 1879 г.
- 28) Риттихъ. Этнографическая карта Августовской и Люблинской губер. 1864 г.
- 29) Риттихъ. Объяснительная записка къ этногр. кар. Август. и Любл. губ.
- 30) Галкинъ. Этнограф. карта Царства Польскаго.
- 31) „ „ Объяснит. записки къ этногр. Царства Польскаго.
- 32) Erkert. Tableau ethnographique de la Pologne. Paryż 1863 г.
- 33) Słownik Jeograficzny.
- 34) Busch. Die Ewangelischen Gemeinden im Königr. Polen 1865.
- 35) Кęтрзыński. Pruskie Mazury.
- 36) Kalendarz Suworina za 1885 r.
- 37) Rezultaty spisu jednodniowego miasta Warszawy 1882 r.

Tylko wiedząc, *ilu nas i jak jesteśmy rozsypani* na terytoryum przez siebie zajmowanem, możemy sobie zdać sprawę z naszego społecznego i politycznego znaczenia.

Dotychczas na tem polu zrobiono u nas bardzo mało: dziedzina tych badań leżała odłogiem. Nie było i niema prawie źródeł, z którychby się myślący członek polskiego społeczeństwa mógł poinformować w sprawie tak ważnej jak liczebność i rozsiedlenie terytoryalne naszego narodu. Pobieżne prace Sulimierskiego (w Ognisku 1883), Szymańskiego (w Poznańskim Orędowniku 1873) oparte były na materyale, branym z drugiej ręki, i opracowane niekrytycznie. Usiłowania, oparte bezpośrednio na źródłach (Ekonomista 1882 r. Nr. 49 i 50), były fragmentacyjne i stosowały się tylko do części naszego narodu.

Nie tuszymy sobie bynajmniej, abyśmy tu byli w stanie rozwiązać w zupełności tak niezmiernie trudne zadanie; brak albowiem dokładnych cyfr etnograficznych, albo, co jeszcze gorsze, brak *zupełny* wszelkich danych statystycznych, kładą temu tamę.

Atoli uważaliśmy za dobre, żeby zebrać choć ten materyał, jakim rozporządzać mogliśmy, i drogą konjektur dopełnić luki, jakie w nim były: choć mozaikowo odbudować w głównych zrębach gmach cyfr, stanowiących o istnieniu danego narodu.

Pierwszą trudnością, jaką spotykamy w pracy tego rodzaju, jest dokładne określenie oznak, które stanowią o zaliczeniu człowieka do tej lub owej narodowości.

Pomijając filozoficzno-oderwaną stronę kwestyi, przyjmujemy za podstawę w poniższych badaniach, iż dwa warunki wystarczają (każdy z osobna jest ku temu dostateczny) do zaliczenia osobnika do pewnej narodowości. Pierwszym z nich jest samowiedne poczuwanie się osobnika do łączności z danym narodem. Więc naprzykład ogromna większość *inteligentnych ży-*

dów w Galicyi i Królestwie Polskiem może i powinna być zaliczona do narodowości polskiej. *Nie stosuje* się to atoli do inteligencji żydowskiej na Litwie, Małorusi, w W. X. Poznańskiem. Ale warunek ten może być zastosowany tylko do inteligencji w ogóle, mającej poczucie swej narodowości. Masy, jak u nas przynajmniej w $\frac{2}{3}$ częściach, poczucia tego nie mają, i dlatego do nich zastosować należy drugi warunek — język, który tu jest jedyną oznaką. Trzeba jednak zaznaczyć, iż poczucie narodowe jest czasem w sprzeczności z narodowością, wskazaną przez język, jakto naprzykład do tej pory ma miejsce u ewangelickich Mazurów w Prusach, którzy w liczbie kilkukroćstotysięcy mówią tylko po polsku, a zupełnie się za Polaków nie uważają. Mimo to, jednak statystyk musi ich uważać za Polaków, bo ilekroć z masy owej nieinteligentnej wyjdzie jednostka inteligentna i przytem nie utraci języka, zostanie Polakiem świadomie: język go złączy odrazu z inteligencją narodu. Ale nie uważamy za Polaków ciemnych mas ludności żydowskiej, nawet z pomiędzy zamieszkujących Królestwo Polskie; masy te używają żargonu izolującego je od reszty narodu, a wychodząca z nich inteligencya nie koniecznie musi się stać polską, bo a priori nie ma języka, któryby ją łączył z resztą narodu; język przyswaja ona sobie później niemiecki w Poznańskiem i Wschodniej Galicyi rosyjski na Litwie i Rusi.

Co do samej metody badania, zauważyć musimy, iż stoją tu otworem dwie drogi. Można, mając wykazy miejscowości, osiedlonych przez daną narodowość, wyznaezyć je na mapie i obwodząc granice, otrzymać terytorjum, przez daną narodowość zamieszkałe. Będzie to metoda, że się tak wyrazimy, geograficzna, dogodna dla badań statystyczno-etnograficznych narodowości stanowiących zamkniętą masę, jak na przykład Włosi lub Francuzi. Granica etnograficzna na mapie będzie kresem, poza który dany naród nie przechodzi. Ale dla narodowości, które, niezależnie od pewnego jądra terytorjalnego, na którym większość stanowią, są w liczbie milionów *pomieszane* jako poważne mniejszości na przestrzeniach tysięcy mil kwadratowych z innymi narodowościami, metoda taka byłaby błędną, gdyż tutaj granica większości nie jest kresem rozsiedlenia narodu. Wtedy użyć należy metody, że się tak wyrazimy, *statystycznej*, t. j. przyjąwszy za podstawę pewną, możliwie małą jednostkę terytorjalną (np. powiat), obliczyć w każdej z nich, procentowo uwzględniając wszystkie mniejszości, liczbę danego plemienia, a następnie, o ile można, przedstawić rezultaty na kartogrammie. Naród polski jest w tym ostatnim wypadku, i dlatego metodę statystyczną zastosować tutaj jesteśmy zmuszeni, chociaż w głównych zarysach uwzględnimy i geograficzną.

Jeżeli obecnie zwróćmy się do *źródeł*, jakie przy opracowaniu tego rodzaju posłużyć mogą, to zauważymy dwie grupy, z jakich czerpać można: 1) materyał in crudo ze spisów urzędowych i ocen przybliżonych, ma-

terytał, będący często w stanie oplakany, ale zawsze materyał pierwszej ręki. Cała praca nasza opiera się li tylko i wyłącznie na owym materyale: tylko, gdzie luki w materyale żadnemi konjekturami zapelnić nie można było (wypadki dość rzadkie), uciekaliśmy się do materyału drugiej ręki,— 2) do opracowań niemieckich i rosyjskich. W każdym razie na źródłach tego rodzaju absolutnie polegać nie należy. Szczegółowy wykaz i dyskusya źródeł są podane osobno przy opracowaniu każdej grupy terytoryalnej.

Byłoby nareszcie rzeczą, naturalnie, bardzo ciekawą poznać liczebność ludności polskiej nietylko w stanie statycznym, lecz i dynamicznym, poznać fluktuacye tej liczebności *w ciągu czasu* pod wpływem różnych okoliczności politycznych. Atoli brak materyału, który i dla chwili obecnej tylko z taką trudnością dał się zgromadzić, stoi temu na zawadzie; szczęśliwy wyjątek stanowią tylko prowincye pruskie, gdzie materyał ten został uwzględniony. Nakoniec zauważyć jeszcze należy, iż, o ile się dało, uwzględnialiśmy obok Polaków i elementy obce na polskim terytoryum. Poznanie ich liczebności, co się szczególnie odnosi do żydów, jest rzeczą również niezmiernie ważną dla statysty polskiego. Brak materyału jednak i tu niezawsze pozwolił wypełnić zadanie.

W każdym razie praca niniejsza jest tylko pierwszą próbą na tem polu. Być może—w przyszłości pracę tę ktoś podejmie na nowo i szczęśliwiej od nas rozwiąże. Zadosyćuczynienie chwilowej potrzeby i pobudzenie do badań na tem polu w przyszłości było jedyną naszą pobudką w podjęciu tej pracy bez stronności i uprzedzeń przeciw innym narodom, *quorum causas procul habemus...*

ROZDZIAŁ I.

PROWINCYE PRUSKIE.

Trzy rozbiory Rzeczypospolitej, a następnie traktaty Wiedeńskie 1815 r. przyłączyły do Prus ok. 54300 km². ziemi z ludnością (w 1880 r.) z górą trzy miliony głów. Z ludności tej część większa należy do narodowości niemieckiej, częściowo potomków kolonistów, którzy tu emigrowali jeszcze za czasów Rzeczypospolitej, lub jeszcze dawniej za czasów Krzyżackich,— częściowo zaś złożonej z emigrantów niemieckich, którzy wtargnęli tu po 1772 r. Z krajów polskich rząd pruski utworzył dwie prowincye: W. Ks. Poznańskie i Prusy Zachodnie (Westpreussen), podzielone znowuż administracyjnie — każda na dwa obwody regencyjne: (regierungsbezirke) Poznań (n. Posen) i Bydgoszcz (n. Bromberg), tudzież Gdańsk (Danzig) i Kwidzyn (n. Marienwerder), rozpadające się na 18, resp. 9, resp. 12 powiatów, które nam posłużą za jednostki przy badaniach terytoryalnych.

Ludność polska w W. Księstwie Poznańskim, Prusach Zachodnich ma tę cechę charakterystyczną, iż politycznie poczuwa się do polaków *w całej swej masie*, czego składa dowody przy wyborach do parlamentu niemieckiego i sejmu pruskiego, głosując na narodowych polskich kandydatów.

Oprócz tej grupy ludności polskiej, egzystują jeszcze w monarchii pruskiej polacy w potężnych masach na terytoryach, których granice Rzeczypospolitej w 1772 r. *nie* obejmowały. Mówimy o Szlązku i pruskich Mazurach,

W prowincyi szląskiej, w obwodzie regencyjnym opolskim stanowią Polacy znaczną większość, a w obwodzie wrocławskim — pewną część ludności. Polacy szląscy, przez Niemców nazywani Wasserpolaken, do ostatnich czasów prawie nie brali udziału w życiu społecznem narodu. Dopiero od czasów kulturkampfu, a szczególnie — gorących agitatorów jak Miarka, zaczyna się tam budzić poczucie narodowe. Dotychczas jednakże polskie kandydatury do sejmu i parlamentu nie są stawiane na polskim Szlązku w Prusach. Polacy głosują tam na kandydatów katolickich centrum. Historycznie biorąc, ludność polska na Szlązku — to zabytek dawnych czasów

Piastowskich, kiedy Szlązk jeszcze do Słowiańszczyzny należał. Jednakże tylko *lud wiejski* zachował tutaj polską narodowość: inteligencya cała, miasta i własność większa są niemieckie z bardzo małemi wyjątkami. Z tego też powodu kraj ten stał się politycznie łupem Niemców, czego nie można powiedzieć o Wielkopolsce i Prusach Zachodnich, mających własną polską inteligencją.

Nakoniec trzeci odłam ludności polskiej w Prusach stanowią Polacy Mazurzy w prowincyi Prus Wschodnich, w obwodach regencyjnych Gumbińskim i Królewieckim, wzdłuż pogranicza Królestwa polskiego od Suwałk do Rypina. Tu kilkakroć sto tysięcy głów licząca grupa Polaków jest dotychczas przynajmniej zupełnie obca Polsce; wyznanie ewangelickie i brak polskiej inteligencji czyni z niej powolne narzędzie rządu pruskiego, chociaż i stąd czasem wychodzą jednostki, przynoszące zaszczyt narodowi (Dr. Kętrzyński, pastor Mrongowiusz). Historycznie—Mazurzy pruscy są to chłopci emigranci, którzy uciekali od pańszczyzny z granic Rzeczypospolitej, a którym książęta pruscy nadawali wolność i grunta.

Co do źródeł, na których opierają się nasze wiadomości o stosunkach etnograficznych w Prusach, zauważyć należy, iż w latach 1831, 46, 49, 52, 58, 61 odbyły się w Prusach spisy ludności, przy których uwzględniono rubrykę narodowości. Spisy, lub wyciągi z nich, zostały ogłoszone w urzędowych wydaniach niemieckich. Od 1861 r. rubryki narodowościowej przy spisach nie uwzględniano i tylko przypadkiem w 1867 r. w niektórych okręgach regencyjnych (Kwidzyn, Opole, Gdańsk, Gumbin) narodowość jeszcze po raz ostatni notowano.

Atoli jest możność z wielkiem prawdopodobieństwem i z bardzo małą szansą błędu zapobiedz brakowi bezpośrednich danych w tym względzie, przynajmniej co do Wielkopolski, Prus Zachodnich i Szlązka. W prowincyach tych ludność *polaska* i ludność *katolicka* wyrażają się liczebnie bardzo bliskimi cyframi. Różnicę stanowią z jednej strony stosunkowo nieliczni Niemcy katolicy, z drugiej strony również nieliczni Polacy protestanci (bądź to jako zabytek czasów reformacyjnych między szlachtą wielkopolską, bądź to między ludem w niektórych powiatach). Otóż, utworzyliśmy, idąc za radą niemieckiego statystyka *Braemera*, cyfry wykazujące—ile na 100 Polaków w danym powiecie w 1861 i 1867 r. przypadało katolików. Mając następnie ze spisów późniejszych liczbę katolików, otrzymujemy z podzielenia jej przez uzyskane cyfry stosunkowe—liczbę katolików, przy czem, wobec—jak zaznaczono—*małej różnicy* między liczbą katolików i Polaków, fluktuacye z biegiem czasu w liczbie katolików malują w zupełności fluktuacye i zmiany w liczbie Polaków. Jeżeli np. w jakimś powiecie w r. 1861 przy ludności polskiej 10,000 n 100 Polaków wypała 105 katolików, a w 1880 znaleźliśmy tylko 5,250 katolików, to prawie z pewnością przypuścić można, iż Polaków jest obecnie $\frac{6250}{105} = 5000$, gdyż, gdyby tak

nie było, trzebaby przypuścić ogromną imigracyę Niemców katolików, co nie miało miejsca od r. 1861 resp. 1867.

Ale i tu znalazły się trudności technicznej natury. Od 1871 roku spisy ludności w Niemczech odbywają się co 5 lat, t. j. 1875, 1880, 1885 i t. d., ale tylko spisy 1880, uwzględniają rubrykę *wyznań*. W ten sposób wszystkie nasze obliczenia poniższe oparte są na spisie ostatnim wyznaniowym z 1 Grudnia 1880 r. Dalej, rząd pruski w urzędowym sprawozdaniu o spisie podaje liczbę wyznań tylko *na całe obwo-
dy regencyjne, a nie na powiaty*, podczas gdy dla naszej metody konieczne są małe okręgi terytoryalne. Atoli cyfry stosunku wyznań religijnych znaleźliśmy na mniejsze terytorya w urzędowej statystyce wyborów do parlamentu niemieckiego, co prawda tylko na okręgi wyborcze, a nie powiaty. Na jeden okręg wyborczy składa się zwykle 1, 2—czasem 3 powiaty. W tablicach więc naszych dane etnograficzne ze spisów dawnych do 1867 r. dane są powiatami, zaś dla 1880 r. okręgami wyborczymi, przyczem dla porównania dane statystyczne są dla r. 1867 także przez nas przerachowane i na okręgi wyborcze. Nakoniec, uwzględniamy w tablicach w osobnej rubryce (w Wielkopolsce i Prusach Zachodnich) ilość procentowych głosów, które przy powszechnem głosowaniu 1881 r., padły na polskich posłów, ponieważ cyfry te malują siłę polityczną polonizmu w Prusach. Cyfry owe są prawie zawsze wyższe od cyfr wykazanych przez spisy bezpośrednie. Przyczyny tego są: 1) fakt, że Niemcy katolicy głosują na polskich posłów 2) że Polacy nie-
raz biorą żywszy udział w wyborach, niż Niemcy i 3) że przy spisach, dokonywanych przez urzędników niemieckich, zawsze jest możliwe, iżby Polak został policzony za Niemca. Najgłówniej wpływa tu 1) i 3), tak że cyfry z wyborów trzeba mieć również na widoku, jako pewną korektywę, chociaż w rachunkach jej nie uwzględniamy, mając na widoku otrzymanie możliwie *pewnego* minimum.

Co się tyczy opracowań stosunków etnograficznych, należy tu zaznaczyć dwie poważne prace niemieckie: *R. Böckha* ¹⁾ i *Braemera* ²⁾, obie oparte na spisie 1861 r., obie sumienne, pierwsza nawet napisana przez przyjaciela naszej narodowości. Tenże *Böckh* opracował kartę etnograficzną monarchii pruskiej na zasadzie spisu 1852 r., bardzo cenną pod względem naukowym, jedyną dotychczas ³⁾ na tak wielką skalę. Z polskich opracowań mamy tylko małą rzecz *Szymańskiego* ⁴⁾, będącą parafrazą *Böckha* i artykuł *H. Merczynga* ⁵⁾, oparty na danych z wyborów do parlamentu a stosujący się tylko do Wielkopolski i Prus Zachodnich.

¹⁾ Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet, Berlin 1869.

²⁾ Versuch einer allgemeinen Statistik der Nationalitaeten im deutschen Staate in Zeitschrift des preussischen Bureaus za 1871 r.

³⁾ Die Sprachkarte des preussischen Staates, Berlin 1864.

⁴⁾ Statystyka ludności polskiej w zaborze pruskim. Poznań. 1874.

⁵⁾ Polska ludność w państwie niemieckiem i jej udział w wyborach do niemieckiego parlamentu. Ekonomista 1881 r.

Rezultaty dawnych spisów zaczerpnęliśmy z tablic Braemera i sprawozdania o spisie 1861 r. w Zeitschrift für preussische Statistik za 1862 r. Dane co do spisu 1880 r. ze Statistik des deutschen Reiches za 1882 r., „Volkszählung vom 1 December 1880”. Dane co do stosunków wyznań w okręgach wyborczych i liczby procentowej głosów polskich z „Statistik der allgemeinen Wahlen für die V Legislaturperiode des Reichstags im Jahre 1881”, pomieszczonej w „Monatshefte zur Statistik des deutschen Reiches“ za 1882). Dane dla 1867 r. dla tych prowincyi, w których nie było spisu bezpośredniego w tym roku, są wzięte z Braemera i wyrachowań jego na podstawie metody przez nas adoptowanej. Dane procentowe Polaków w 1880 r. jako też cyfry Polaków na okręgi wyborcze (dla umożliwienia porównania) za r. 1867 zostały przez nas samych obrachowane.

TABLICA I.

W. Księstwo Poznańskie obwód reg. Poznański.

NAZWA POWIATU	POWIATY						OKRĘGI WYBORCZE							
	% Polaków w 1831 r.	% Polaków w 1846 r.	% Polaków w 1852 r.	% Polaków w 1858 r.	% Polaków w 1861 r.	% Polaków w 1867 r.	Na 100 Pol. katolików	% Protestan- tów w 1880 r.	% Katolików w 1880 r.	Na 100 Pol. katolików	% Polaków w 1867 r.	% Polaków w 1880 r.	% głosów Pol. w 1881 r.	% Żydów w 1880 r.
1 M. Poznań	29,8	35,1	31,6	40,4	32,3	33,9	146							
2 Pow. Pozn.	73,7	78,5	77,0	76,1	75,4	75,8	107	26,1	67,8	127	54,7	53,4	60,0	6,9
3 Obornicki	58,0	52,3	52,2	55,0	52,3	52,7	110							
4 Szamotulski	67,0	65,3	64,1	57,0	59,3	60,5	107	35,6	60,5	138	45,3	43,8	53,4	3,9
5 Międzychod.	19,4	16,8	20,2	22,5	22,1	22,4	202							
6 Międzyrzec.	16,6	14,7	14,0	14,7	11,2	11,16	377	47,3	51,0	216	25,7	23,7	— ²⁾	1,7
7 Babimost	32,2	33,0	33,1	34,9	37,0	37,0	142							
8 Kościan	84,4	78,7	78,2	76,3	76,9	77,7	109	21,0	77,1	109	67,9	70,0	76,7	1,9
9 Buk . . .	64,1	58,4	60,0	60,3	56,6	57,1	110							
10 Krobia . . .	58,8	59,6	59,3	59,3	58,9	58,87	112	27,6	70,0	112	58,3	62,5	66,1*	2,3
11 Wschowa . .	14,6	20,8	21,3	23,7	22,6	23,7	230	38,3	58,0	230	23,3	25,2	55,9*	3,1
12 Środa . . .	83,6	82,4	82,8	82,1	79,8	79,9	103							
13 Śrem . . .	85,8	76,0	74,4	74,3	73,7	75,0	103	15,3	82,1	103	77,3	79,7	28,3	2,6
14 Września . .	84,7	86,9	87,1	86,2	87,9	88,1	98							
15 Pleszew . .	90,2	84,5	84,1	79,4	79,6	80,5	102	11,3	85,5	100	83,5	85,5	81,9	3,2
16 Krotoszyn . .	66,1	69,7	69,4	65,3	65,1	65,7	104	24,3	72,1	140	65,7	69,0	72,1	3,6
17 Odolanów . .	88,6	86,7	85,8	79,0	82,0	82,0	93							
18 Ostrzeszów	94,0	86,4	86,5	73,3	80,9	80,5	90	18,3	77,2	91	81,3	84,9	83,5	4,5
Ob. reg. Poznań	62,8	62,0	60,8	59,1	58,9	59,3	113	26,08	70,41	—	—	62,4	—	3,34
przy ludności ogólnej	1880 r. 1095873 gł., 62,4% Pol. stanowi zatem 683,900 Polaków.													

1) Trzeba rozróżnić dwa różne wydawnictwa „Monatshefte zur Stat. d. deut. R.“ „Stat. des deut. Pol. Reiches“

2) Nie była postawiona polska kandydatura.

* Niemcy katolicy głosowali na polskiego kandydata.

— 9 —

TABLICA II.

W. Księstwo Poznańskie obwód reg. Bydgoski.

NAZWA POWIATU	POWIATY							OBWODY WYBORCZE						
	Polaków w 1831 r.	Polaków w 1846 r.	Polaków w 1852 r.	Polaków w 1858 r.	Polaków w 1861 r.	Polaków w 1867 r.	Na 100 Pol. Katolików	% Protestan. w 1880 r.	% Katolików w 1880 r.	Na 100 Pol. Katolików	Polaków w 1867 r.	Polaków w 1880 r.	% głosów Pol. w 1881 r.	% Żydów w 1880 r.
1 Czanków	17,9	19,3	19,6	22,8	15,0	15,3	217	60,5	35,4	198	17,5	17,8	33,0	4,1
2 Chodzież	14,7	14,5	14,5	20,8	20,0	20,3	174	—	—	—	—	—	—	—
3 Wyrzyska	33,2	36,4	36,5	35,7	35,6	35,8	132	42,8	53,7	119	45,4	45,	51,3	3,5
4 Szubin	51,7	54,1	53,5	55,6	53,4	55,6	105	—	—	—	—	—	—	—
5 Bydgoszcz	33,7	33,9	32,1	27,7	26,9	26,8	136	58,7	38,2	136	26,8	28,3	30,1	3,1
6 Inowrocław	70,3	70,0	70,2	66,8	65,2	65,3	103	26,0	70,9	103	67,0	68,8	76,7	3,1
7 Mogilno	70,2	70,3	71,9	73,4	70,0	69,9	103	—	—	—	—	—	—	—
8 Gniezno	73,8	79,9	79,6	80,5	76,9	75,2	102	—	—	—	—	—	—	—
9 Wągrowiec	82,5	72,3	72,5	74,1	72,4	75,1	104	17,5	79,0	103	76,3	76,7	81,0	3,5
ob. reg. Bydgos 48,5 50,9 50,4 50,0 46,6 46,0 116 40,60 55,93 — 48,2 54,5 3,29														
przy ludności zatem 1880 r. gł. 607,524, 48,2% Polaków stanowi 292,800 gł.														

TABLICA III.

Prowincya Prusy Zachodnie, obwód regencyjny Gdański

(W . 1867 dane na zasadzie spisu bezpośredniego).

NAZWA POWIATU	POWIATY					OKRĘGI WYBORCZE						
	Polaków w 1831 r.	Polaków w 1852 r.	Polaków w 1861 r.	Polaków w 1867 r.	Na 100 Pol. Katolików	% Protestan. w 1880 r.	% Katolików w 1880 r.	% Żydów w 1880 r.	Na 100 Pol. Katolików	Polaków w 1867 r.	Polaków w 1880 r.	% głosów Pol. w 1881 r.
1 Malborg	0,6	4,4	1,7	3,5	1094	—	—	—	—	—	—	—
2 Powiat Gdański	4,9	10,3	11,3	9,0	421	60,5	39,2	0,3	421	9,0	9,0	—
3 Starogród	73,7	66,8	49,1	55,2	131	25,7	73,7	0,6	124	53,8	59,4	77,6
4 Kościerzyna	43,1	52,2	52,1	51,1	111	—	—	—	—	—	—	—
5 Kartuszy	62,0	63,3	63,8	61,7	114	31,2	67,0	1,8	120	59,7	55,8	70,0
6 Wejherowo	56,5	61,2	62,1	57,5	127	—	—	—	—	—	—	—
Odwód regen. Gdański 24,1 28,0 24,7 26,65 176 49,45 47,13 1,15 — 26,65 26,7 ¹⁾ 34,2												
przy ludności ogólnej 569,181 gł. 26,1% Polaków stanowi 151,800 gł.												

1) Ponieważ w ob. Gdańskim jest kilka powiatów, w których niema wcale Polaków, (Gdańsk miasto, Elbląg i t d.), a w których są liczni Niemcy katolicy, więc cyfra 26,7 nie została otrzymana z ogólnej cyfry za 1867: ~~24,1~~ z podzielenia przez 176, lecz utworzono oddzielne absolutne summy polskiej ludności na zasadzie cyfr procentowych *polskich* powiatów; te summy dodano a następnie przeliczowano na procenty. Bezpośrednią drogą otrzymuje się ich cyfra zawięzka 27,1% Polaków w obwodzie.

TABLICA IV.

Prowincya Prusy Zachodnie, obwód regencyjny Kwidzyński.
(Spis bezpośredni 1867 r.)

NAZWA POWIATU	P O W I A T Y					OKRĘGI WYBORCZE						
	0/0 Polaków w 1831 r.	0/0 Polaków w 1852 r.	0/0 Polaków w 1861 r.	0/0 Polaków w 1867 r.	Na 100 Pol. Katolików	0/0 Profestan. w 1880 r.	0/0 Katolików w 1880 r.	0/0 Żydów w 1880 r.	Na 100 Pol. Katolików	0/0 Polaków w 1867 r.	0/0 Polaków w 1881 r.	0/0 głósów Pol. w 1881 r.
1 Sztum	30,2	43,1	42,0	41,8	149	49,7	49,1	1,2	137	34,1	35,3	34,2
2 Kwidzyn	22,1	30,9	29,3	29,35	129							
3 Susk	16,4	17,8	13,7	13,6	48							
4 Lubawa	84,1	85,1	79,2	78,15	100	52,9	45,0	2,1	73	45,1	61,7	48,8
5 Brodnica	65,9	66,4	63,8	64,2	102							
6 Grudziąz	34,1	32,1	32,0	26,3	155	42,3	54,3	2,9	128	45,2	42,3	53,3
7 Toruń	35,4	49,8	46,6	46,9	114							
8 Chełmno	38,9	46,9	49,7	46,9	111	44,4	58,8	2,8	113	45,9	46,7	50,1
9 Świec <i>Kwidzynie</i>	34,8	45,7	46,7	46,0	108	44,6	53,3	0,1	108	46,0	49,4	53,3
10 Tuchola i Chojnice ¹⁾	65,0	55,8	54,3	51,9	144	22,0	75,2	2,8	144	51,9	52,2	64,9
11 Człuchów, <i>Włocławek</i>	11,7	13,2	13,0	12,1	329							
12 Złotów	17,8	27,7	25,4	24,1	151	56,9	39,9	3,2	239	19,5	16,8	26,1
13 Wałcz	nie ma zupełnie Polaków.											
Obwód reg. Kwidzyński	34,2	39,0	37,5	36,54	133	46,72	50,44	2,39	—	—	37,9	41,9
przy ludności ogólnej 836,717	gł. 37,3 0/0 Polaków stanowi 317,100 głów.											

TABLICA V.

Lawenburski i Bytowski powiaty prowincyi Pomorskiej
(Pommern obwód) reg. Köslin.

1 Lawenburg	1,9;	domniemana lud. 1881 r. głów	ca 800
2 Bytow	12,5	„	„
		„	„
		„	„
		„	„
		„	2800

Ogółem na Pomeranii (Pomorzu) Polaków ca 3600 głów.

Powiaty Lawenbuski i Bytowski oderwane zostały od Polski jeszcze w XVII w. za Jana Kazimierza.

¹⁾ Dziś są to dwa osobne powiaty stanowiące jeden okrąg wyborczy, ale do 1871 r. stanowiły jeden tylko powiat i dla tego łączymy je tutaj razem.

TABLICA VI.

Prowincya Szląska, obwód reg. Opolski

(w r. 1867 spis bezpośredni.)

NAZWA POWIATU	POWIATY							OKRĘGI WYBORCZE					
	% Polaków w 1831 r.	% Polaków w 1840 r.	% Polaków w 1846 r.	% Polaków w 1852 r.	% Polaków w 1861 r.	% Polaków w 1867 r.	Na 100 Pol. Katolików	% Protestantów w 1880 r.	% Katolików w 1880 r.	% Żydów w 1880 r.	Na 100 Pol. Katolików	% Polaków w 1867 r.	% Polaków w 1880 r.
1 Kluczborek	76,5	75,1	74,9	75,3	73,0	69,1	38	41,5	57,0	1,5	71	79,3	81,3
2 Oleśno	92,2	89,3	89,5	88,3	88,0	83,0	97	12,2	86,6	1,2	117	73,3	71,0
3 Opole	76,1	72,9	75,3	78,0	74,2	73,3	117						
4 Kozieł	80,1	80,4	77,6	83,1	84,1	82,2	116	3,9	95,1	1,0	114	83,1	83,4
5 Wielkie Strzelice	91,9	90,1	91,4	90,5	88,4	84,3	112	4,2	93,0	2,8	118	76,9	78,3
6 Lubliniec	93,9	93,3	93,1	91,1	89,7	82,0	107						
7 Gliwice	86,1	85,1	83,9	82,2	76,5	73,3	125	6,8	89,9	3,5	117	76,9	76,
8 Bytom (dzis od r. 1875 podzielony na 4 pow.)	94,8	89,3	84,1	82,5	78,1	76,9	117						
9 Pszczyna	92,0	86,2	87,4	83,9	88,9	88,2	101	6,2	92,1	1,7	104	88,0	88,6
10 Rybnik	93,9	91,3	89,3	90,0	88,4	87,9	108	3,1	95,3	1,8	173	54,4	55,1
11 Raciborz	83,8	46,8	45,4	44,0	44,6	54,4	173						
12 Głubczyce	8,9	5,9	5,0	3,8	2,3	5,6	—	1,9	91,3	0,4	—	—	—
13 Niemodlin	11,9	14,5	9,9	12,9	11,1	9,2	—	16,1	83,0	0,2	—	—	?
14 Grotków	nie	ma	zu-	peł-	nie	Pol-	la-	ków	—	—	—	—	—
15 Nissa	—	—	—	—	—	7,2	—	—	—	—	—	—	?
16 Prądnik	49,4	48,1	49,0	48,1	49,4	49,7	188	7,8	91,7	0,5	188	49,1	48,2
Obwód reg. Opolski	62,3	58,6	58,2	58,5	58,2	59,95	148	9,17	89,09	1,09	—	—	60,2

przy ludności ogólnej 1441296 głów Polaków 60,2% daje 867500 głów.

TABLICA VII.

Prowincya Szląska, obwód regencyjny Wrocławski.

(w r. 1867 nie było spisu bezpośredniego.)

NAZWA POWIATU	POWIATY				OKRĘGI WYBORCZE					
	% Polaków w 1858 r.	% Polaków w 1861 r.	% Polaków w 1867 r.	Na 100 Pol. Katolików	% Protestantów w 1880 r.	% Katolików w 1880 r.	% Żydów w 1880 r.	Na 100 Pol. Katolików	% Polaków w 1867 r.	% Polaków w 1880 r.
1 Namysłów	50,0	52,4	51,7	82	70,3	28,7	1,0	123	27,2	25,0
2 Brzeg	11,5	10,1	11,2	152	—	—	—	—	—	?
3 Syców	53,1	55,1	56,1	62	—	—	—	—	—	?
4 Oleśnica	0,5	0,4	0,35	wszyst-	kiego	Pol-	ków	około	200	—
5 Trzebnica	0,7	1,3	1,2	„	„	„	„	„	600	—
6 Olawa	8,0	1,5	1,4	„	„	„	„	„	500	—
Obwód regenc. Wrocławski	4,3	4,2	4,04	—	57,32	41,00	1,50	—	—	3,7

przy ludności ogólnej 1544292 głów 3,1% Polaków stanowi 56300 głów.

Uwaga. Cyfrę rubryki ostatniej 3,7% otrzymano jak w Tablicy III-ciej.

TABLICA VIII.

Prowincya Prus Wschodnich, obw. reg. Gumbiński (Mazurzy)

(1867 r. spis bezpośredni).

1	Powiat	Goldap	Polaków w r. 1825:	15,8 ⁰ / ₁₀₀	1837:	15,4 ⁰ / ₁₀₀	1852:	7,8 ⁰ / ₁₀₀	1861:	4,7 ⁰ / ₁₀₀	1867:	4,77
2	"	Wegoborg	51,7		30,2		18,9		16,4		13,40	
3	"	Olecko	79,9		77,9		65,5		57,9		58,1	
4	"	Elk	88,8		88,4		82,6		78,7		77,6	
5	"	Lec	86,2		87,3		54,6		64,5		61,9	
6	"	Sofiśbork	85,6		85,4		77,9		74,8		71,15	

Obwód regenc. Gumbiński w 1867 r. dał 21,16 Polaków. Ponieważ ludność mazurska stale się zmniejsza, a nie mamy żadnych danych do bliższego określenia tego zmniejszania od 1867 r. przyjmujemy, iż ludność Polska w ob. Gumbińskim nie przenosi 20⁰/₁₀₀, t. j. na ogólną liczbę 778391 głów — 136000 głów.

TABLICA IX.

Prowincya Prus Wschodnich, obw. reg. Królewiecki (Mazurzy)

(1861 r. spis bezpośredni).

1	Powiat	Rastembork	Polaków w r. 1831:	8,8 ⁰ / ₁₀₀	1846:	1,4 ⁰ / ₁₀₀	1861:	0,2 ⁰ / ₁₀₀	1867:	3,8 ⁰ / ₁₀₀
2	"	Részel	15,8		14,9		20,6		15,51	
3	"	Olsztynek	84,2		75,5		73,9		63,75	
4	"	Szczytno	92,8		87,5		87,3		86,96	
5	"	Niedzborz	92,5		71,5		82,6		78,58	
6	"	Ostruda	63,9		62,6		63,3		65,0	

Obwód regencyjny Królewiecki w 1867 r. 16,45⁰/₁₀₀ Polaków. Przypuszczając w 1880 roku nie więcej 15⁰/₁₀₀, otrzymamy przy ludności 1155545, ok. 164000 głów.

TABLICA X.

Zebranie ogólne dla 1880 roku.

Obwód regencyjny	Poznański	Polaków 62,4 ⁰ / ₁₀₀	t. j. 683900	głów
"	"	Bydgoski 48,2 ⁰ / ₁₀₀	" 292800	"
W. ka. Poznańskie				976700
Obw. regenc. Gdański	26,7 ⁰ / ₁₀₀			151800
"	"	Kwidzyński 37,9 ⁰ / ₁₀₀	" 317100	
Prusy zachodnie Królewskie				468900
Zabór Pruski				głów 1444600
Obw. reg. Opolski	60,2 ⁰ / ₁₀₀			867500
"	"	Wrocławski 3,1 ⁰ / ₁₀₀	" 56300	
Szląsk Polski				923800 głów
Obw. reg. Gumbiński Polaków	20,0 ⁰ / ₁₀₀			t. j. 136000 głów
"	"	Królewiecki 15,0 ⁰ / ₁₀₀	" 164000	"
Pruscy Mazurzy				300000 głów
Polacy w Pomeranii				3600 "

Ogółem Polaków w Monarchii Pruskiej 1 Grudnia 1880 roku 2672000.

Powyższe tablice pouczają nas w zupełności co do liczby i rozsielenia Polaków w monarchii pruskiej. Zauważymy tu przedewszystkiem fakt nader ważny, głośno wypowiedziany przez ministrów pruskich w czasie niedawnych rozpraw polskich w sejmie pruskim, fakt potwierdzony absolutnie przez nasze rachunki polskość, upadająca w Prusach od 1831 do 1867 ciągle, prawie wszędzie wzrasta od 1867 do 1880 r., a w niektórych miejscowościach już od 1861 r. Tak widzimy w reg. Po-

znańskiej powiększenie polskiej ludności jest najznakomitsze z 59,3% (61) i 58,9 (67) na 62,4% (80), t. j. o 3,1%! W reg. *Bydgoskiej* z 46,6 (61) i 46,3 (67) na 48,2 (80) t. j. o 1,3%. W reg. *Gdańskiej* z 24,7% (61) i 26,6 (67) na 26,7 (80)—najslabiej bo o 0,1%. W reg. *Kwidzyńskiej* z 36,5 (67) na 37,9 (80) t. j. o 1,4%. W reg. *Opolskiej* z 58,2 (61) i 59,9 (67) na 60,2 (80) t. j. o 0,3%.

Jedynie tylko zmniejsza się ilość polaków w reg. *Wrocławskiej* o 0,3%, co jednak w obec nieznacznej ilości 56,700 gł. mało stanowi, i następnie przypuszczać należy zmniejszenie ludności *Mazurskiej*, chociaż bezpośrednich danych niema. *Mazurzy*, będąc ewangelikami, nie mając żadnego życia narodowego, najpodatniejsi są do germanizacyi, co i wykazują dla lat dawniejszych tablice. Jeżeli skądinąd pomoc nie przyjdzie, są to jedyni morituri z Polaków w Pruskiej monarchii. *Ale w ogóle narodowość nasza wypełniła przez ostatnie lat 13 szczyrby, jakie w niej zrobiła germanizacya od 1831 r!*

Z pojedynczych 34 okręgów wyborczych, dla których obrachowaliśmy zestawienie 1867—1880 r., ludność polska zmniejszyła się tylko w 8, zwiększyła w 26. Największe zmniejszenie widzimy w okręgu *kartusko-wejherowskim* na Kaszubach o 3,8% i *człuchowsko-złotowskim* o 2,7%. Za to zwiększenie maximum wynosi 16,6% na korzyść polaków w okręgu *lubawsko-suskim*, 5,8% w *starogrodzko-kościerzynskim*—3,7% w okręgu i powiecie *krobskim*. Przeważnie ludność polska przytem maleje tylko w tych okręgach, gdzie Polacy stanowią bardzo nieznaczną część ludności ogólnej, wszędzie indziej potężnie rośnie, za wyjątkiem naturalnie, jak wyżej wspomniano, ziemi *Mazurskiej*.

Co się tyczy w ogóle rozszedlenia ludności w pojedynczych *powiatach*, to na podstawie cyfr z 1867 r. widzimy, iż, dzieląc powiaty podług ilości w nich polskiej ludności na następujące grupy: I więcej niż $\frac{2}{5}$ (80%) polaków; II od $\frac{2}{5}$ — $\frac{2}{3}$ (80%—66 $\frac{2}{3}$ %); III ($\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$) (50%—66 $\frac{2}{3}$) (grupy przeważnie polskie); IV od $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{2}$ (20%—50%); V od $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{5}$ (10%—20%); VI od $\frac{1}{20}$ — $\frac{1}{5}$ (5%—10%); VII od 1%—5%, VIII mniej niż 1% ogólnej liczby polaków ¹⁾, to mamy

	Powiaty z przewagą polaków							
	I.	II.	III.	IV	V	VI	VII	VIII
w W. Ks. Poznańskim	4	7	7	7	2	—	—	—
w Prusach Zachodnich	—	1	4	6	2	1	1	—
na Szląsku	6	4	3	1	1	3	2	1
na Mazurach	1	3	4	—	2	—	2	—
w Pomeranii	—	—	—	—	1	—	1	—

¹⁾ Podział ten statystyczny utrzymujemy wszędzie w następstwie.

Tym sposobem są polacy w większości w 44 powiatach monarchii pruskiej. Element polski przenosi $\frac{4}{5}$ ogólnej liczby w powiatach: *wrzesińskim, pleszewskim, odolanowskim, ostrzeszowskim, oleśnickim, kozielskim, strzeleckim, lublinieckim, pszczyńskim, rybnickim*.

Jeżeli się zwrócimy do stosunków wyznaniowych Polaków w prowincjach pruskich, to zauważymy, że żydzi w ogóle tu nieliczni (najwięcej 6,9% w okręgu poznańskim, w żadnym innym ich liczba nie dochodzi do 5%); nie stanowią oni wybitnej frakcyi społeczeństwa, politycznie uważają się za Niemców. Polaków protestantów oprócz 300,000 Mazurów w okręgu *odolanawsko-ostrzeszowskim* (W. Ks.) około 9,000 głów, w *susko-lubawskim* (Pr. Z.) około 15,000 (mianowicie w pow. Suskim) i w powiecie Namysłowskim (Szląsk) około 4,000, ogółem z Mazurami 328,000.

Zwracając się nareszcie do *geograficznego* rozdziału narodowości, widzimy, przenosząc powyższe dane na mapę, iż:

1) W zaborze pruskim (W. Ks. Poznańskie i Prusy Zachodnie) ludność przeważnie polska zamieszkuje przedewszystkiem dwie terytoryalne grupy: a) Jedną w formie nieregularnego czworokąta, opartego podstawą o granicę Królestwa, pomiędzy Wieruszowem, Wschową, Międzybóżem (Birnbaum) i Toruniem; b) drugą w formie półwyspu etnograficznego na lewym brzegu Wisły, pasem, ciągnącym się od samego morza Bałtyckiego (Polacy w Pucku, dawnym porcie za Władysława IV, dotykają morza) 5—10 mil szerokości, około 20 mil długości, aż do granic Królestwa koło Torunia, przyczem pas ten koło Chełmna przekracza Wisłę. Na prawym brzegu Wisły znajduje się też polska wyspa etnograficzna koło Sztumu. Podług *Böckh'a* terytoryum przeważnie polskie zajmuje w Prusach Zachodnich 110 mil kw. i 1,400 osad. Obie powyższe grupy rozdzielają kolonie niemieckie, założone przez Fryderyka II nad Notecią i ciągnące się aż do Torunia.

2) Na Szląsku niema tak silnego zmieszania dwóch narodowości, jak w Poznańskim i Prusach Zachodnich. Mniej więcej prosta linia, przeprowadzona od Krotoszyna na Brzeg do Prądnika (Neustadt) i potem do granicy austriackiej w Ostrowie Morawskiej (Mährisch Ostrau), odgranicza terytoryum polskie od niemieckiego. Pierwsze podług *Böckh'a* zajmuje 175 mil kw. i 2,795 osad.

3) Na Mazurach ciągnie się ludność polska pasem równoległym do granicy Królestwa, na południe linii od Olecka aż do Lubawy; pas ten ma szerokości 8—10 mil.

W ogóle podług *Böckh'a* ludność polska przeważa na terytoryum 923 mil kw. z 11,488 osadami.

ROZDZIAŁ II.

PROWINCYE AUSTRYACKIE.

Rozbiory Rzeczypospolitej, r. 1815 oraz, zajęcie Krakowa 1846 r. przyłączyły do Austrii ziemie, stanowiące dzisiejszą Galicyą około 78500 km.² powierzchni i około z sześciu milionami ludności (w 1880 r.). Ludność Galicyi może być rozdzielona na trzy przeważne etnograficzne grupy 1) *Polaków*, którzy stanowią przeważającą narodowość w Zachodniej Galicyi, do której to narodowości tu się zaliczają miasta, przedstawiciele większej i małej własności ziemskiej. W Wschodniej Galicyi masę ludności stanowią 2) *Rusini* wyznania unickiego; atoli miasta (o ile nie są żydowskie) i większa własność prawie wyłącznie są polskie. We Wschodniej Galicyi spostrzegamy po raz pierwszy to dziwne *nawarstwienie* się polskiej inteligencji na masy ludowe niepolskie; to samo z małemi wyjątkami widzimy też w 9 guberniach kraju Zachodniego (Litwie i Rusi). Odrotny zupełnie objaw obserwowaliśmy na Szląsku i Mazurach: tam niemiecka inteligencya była nawarstwioną na polskiej masie ludowej.

Nakoniec trzecią grupę etnograficzną w Galicyi stanowią Żydzi, ilość których wynosi prawie ósmą część całej ludności. Stanowią oni szczególnie we Wschodniej Galicyi przeważającą ludność miast i miasteczek. Z inteligencji żydowskiej część większą, szczególniej w Krakowie i Lwowie, należy uważać za Polaków, część mniejszą, przedewszystkiem w Wschodniej Galicyi mianowicie zaś w Brodach za Niemców. Ale ta nieliczna w ogóle inteligencya na cyfry statystyczne nie wpływa, masa zaś jest jednakowo indyferentną dla polskiej jak i dla niemieckiej narodowości. Co się tyczy Niemców, to jest ich w Galicyi stosunkowo bardzo niewiele, za wyjątkiem niektórych powiatów zachodnich (Biała). Resztki Meternichowskiej polityki germanizacyjnej nikną z dniem każdym.

Oprócz Galicyi, polska ludność w Austrii masowo napotyka się jeszcze w ościennych z Galicyą częściach Szląska Austriackiego. Austriacy Szlązacy polskiej narodowości są po części katolickiego, po części ewangelickiego wyznania; pod względem zaś narodowym stoją o całe niebo wyżej od swych pruskich braci: wyrobiła się tu już ostatnimi czasy polska inteligencya, w miejsce dawnej polskiej szlachty zniemczonej jeszcze za czasów piastowskich, i Polacy Szlązacy z Cieszyńskiego wysyłają polskiego posła do parlamentu (Reichsrathu) do Wiednia.

Jako źródło do opracowania stosunków etnograficznych Galicyi i Szląska Austriackiego, posłużyły nam sprawozdania o spisie ludności dokonany

w Austrii 31 Grudnia 1880 r. Spis ten uwzględnił oddzielnie rubrykę wyznań i oddzielnie języka, używanego w domu — „Umgangssprache”. Ale, niestety, pomiędzy językami, jakie były wymienione w szematkach urzędowych, niebyło żargonu żydowskiego, wskutek czego żydzi podawali się wszędzie masowo za Polaków lub Niemców. Już powyżej zaznaczyliśmy, że tylko inteligencya żydowska ma zasadę przyznawać się do tej lub owej narodowości. Tymczasem śmiesznem się zdaje, widząc iż *wszyscy* prawie Żydzi Zachodniej Galicyi (gdzie polska ludność w większości) podali się za Polaków, wszyscy Żydzi we Wschodniej (gdzie Polacy w większości) za Niemców! Nie mając zaś w spisach narodowościowych oddzielnych rubryk wyznań, nie mogliśmy eliminować żydów pseudo-polaków z ogólnych sum. Dlatego też przyjęliśmy następujące przybliżone podstawy dla eliminowania tych błędów: 1) Za podstawę oznaczenia *ludności polskiej* przyjęliśmy spisy *wyznaniowe*, uważając *rzymsko-Katolików za Polaków* za wyjątkiem: a) tych wypadków, gdzie podano *mniej* osobników polskiej narodowości niż katolików; tam uciekaliśmy się do rubryki narodowościowej; b) tam, gdzie liczba Rusinów była mniejszą od liczby unitów, różnicę doliczaliśmy do Polaków, co jak wiemy skądinąd, zgadza się z rzeczywistością, gdyż część unitów rzeczywiście uważa się za Polaków: c) obliczenia ludności polskiej w mm. Lwów, Kraków i Biała, do czego szczegóły w przypiskach ¹⁾ ²⁾ ³⁾. 2) Za podstawę obliczenia ludności rusińskiej przyjęto spisy narodowościowe. 3) Rubrykę Niemców wobec niepołobienstwa eliminowania Żydów i nieznacznej w ogóle cyfry Niemców w Galicyi pominięto w tablicy XI. *Na Szląsku* za podstawę przyjęto spisy narodowe, ponieważ tu Żydów prawie zupełnie niema. Nakoniec zauważyć należy, iż w myśl powyższych uwag potworzyliśmy dla każdego z 76 powiatów Galicyi i 7 Szląska oddzielne cyfry absolutne, a z nich już sami obrachowaliśmy stosunkowe, które tu zostały przytoczone. Zauważymy, iż wyrachowanie takie na zasadzie spisu 1880 r., zostało dokonane tutaj po raz pierwszy. Rezultaty spisu 1881 r. są ogłoszone w „*Oesterreichische Statistik*” Wien 1882. I Bd. II Heft.

TABLICA XI.

		Galicya.		Rusini.		Żydzi.	
MIASTA i POWIATY	Niemcy	Polacy.	%		%		%
M. Lwów	8911	64,778	80.5	584	57	30,961 ¹⁾	27.9
„ Kraków	4590	41,771	67.5	627	79	20,269 ²⁾	30.4
P. Biała	10200	69,517	81.8	3		5,310 ³⁾	6.2

¹⁾ i ²⁾ Liczba ludności polskiej we Lwowie i Krakowie otrzymaną została, odejmując od sumy katolików i ewangelików liczbę Niemców (L. 8911, K. 4590) i dodając przewyżkę unitów nad Rusinami (L. 11,219), tudzież 5% ogólnej liczby Żydów, uważając za ten ułamek inteligencyę polsko żydowską i Polaków (L: 1550 gł. K. 1015).

³⁾ Liczba ludności polskiej w pow. Białkim otrzymaną została, odejmując od sumy katolików i ewangelików liczbę Niemców.

MIASTA i POWIATY		Polacy.	%	Rusini.	Zydzi.
P. Bóbrka	9,649	15,8	45,494	8,393	
„ Bochnia	87,984	93,6	245	5,354	
„ Bohorodczany	1,859	3,7	40,855	6,675	
„ Borszczów	16,876	17,8	70,368	15,362	
„ Brody	23,373	18,2	81,777	28,090	
„ Brzesko	80,361	94,2	7	4,995	
„ Brzeżany	20,943	25,9	54,830	10,994	
„ Brzozów	59,769	85,2	7,080	4,556	
„ Buczacz	27,332	26,5	61,584	15,446	
„ Chrzanów	65,681	91,0	—	6,956	
„ Cieszanów	20,374	30,0	38,211	8,156	
„ Czortków	13,093	22,8	36,940	4,073	
„ Dąbrowa	50,651	90,7	—	5,296	
„ Dobromil	10,828	18,5	41,067	5,748	
„ Dolina	6,946	8,9	59,619	11,073	
„ Drohobycz	12,519	11,3	76,514	21,963	
„ Gorlice	49,935	65,8	19,859	4,775	
„ Gródek	15,774	24,1	38,606	5,495	
„ Grybów	34,059	80,1	8,973	2,319	
„ Horodenka	7,179	9,3	62,454	8,844	
„ Husiatyn	17,060	22,2	53,157	12,286	
„ Jarosław	70,781	68,8	20,879	11,374	
„ Jasło	83,385	86,2	9,042	5,086	
„ Jaworów	8,596	13,1	49,415	5,963	
„ Kalusz	4,227	6,5	53,860	7,704	
„ Kolbuszów	57,827	88,9	19	6,737	
„ Kołomyja	10,089	9,3	79,413	19,177	
„ Kraków (bez m.)	58,283	98,0	—	1,744	
„ Kosów	3,194	4,6	57,166	8,670	
„ Krosno	54,501	77,3	11,581	4,617	
„ Lwów (bez m.)	38,773	39,8	47,728	7,969	
„ Limanowa	65,623	97,0	—	2,018	
„ Lisko	9,651	11,7	56,944	8,684	
„ Łańcut	104,297	87,6	4,024	10,003	
„ Mielec	57,103	86,5	9	8,006	
„ Mościska	21,714	33,5	40,355	5,890	
„ Myślenice	79,151	98,2	—	1,445	
„ Nadworna	2,420	4,0	49,410	8,002	
„ Nowy Targ	65,972	94,3	2,332	1,817	
„ Nowy Sącz	72,256	73,0	15,981	9,419	
„ Nisko	49,545	88,6	—	5,751	
„ Pilzno	44,683	94,0	—	2,813	
„ Podhajce	18,469	25,9	46,175	7,439	
„ Przemyśl	29,670	33,4	48,727	11,207	
„ Przemyślany	13,041	20,9	45,031	7,742	
„ Rawa ruska	11,636	13,6	62,119	11,898	
„ Rohatyn	11,602	13,6	63,856	12,569	
„ Ropczyce	63,677	89,7	480	7,106	
„ Rudki	16,344	27,6	37,058	4,911	

MIASTA i POWIATY	Polacy.	%	Rusini.	Żydzi.
P. Rzeszów	119,535	89,9	540	13,245
„ Sambor	25,167	31,8	45,601	7,856
„ Sanok	36,923	42,6	45,591	4,392
„ Żywiec	88,374	98,2	—	1,826
„ Skołat	25,960	35,6	44,220	11,563
„ Sniatyn	6,503	9,5	53,814	6,795
„ Sokal	14,288	17,9	54,260	11,758
„ Stanisławów	14,116	16,4	56,519	14,455
„ Stare Miasto	2,764	6,1	38,874	4,821
„ Stryj	7,357	9,2	62,945	10,382
„ Tarnobrzeg	50,873	84,8	—	9,091
„ Tarnopol	30,302	28,1	63,673	19,027
„ Tarnów	79,952	85,1	147	14,519
„ Tłumacz	12,733	15,9	58,184	8,419
„ Trębowla	22,747	36,0	38,819	7,286
„ Turka	1,305	2,8	50,053	5,598
„ Wadowice	92,115	97,0	—	3,311
„ Wieliczka	83,171	93,9	52	5,826
„ Zaleszczyki	8,540	11,9	49,005	10,101
„ Zbaraż	15,960	26,7	41,746	5,914
„ Złoczów	39,594	31,2	79,355	19,028
„ Żółkiew	10,872	15,1	54,288	8,076
„ Żydaczów	6,598	10,7	48,013	7,477

Cała Galicya według spisu wyznaniowego (ludność stała — ortsangehörige), miała og. lud. 5,958,907; z tego katolików rzymskich 2,714,977 t. j. 45,56%; unitów: 2,510,408 t. j. 42,13%; ormian 1,968 t. j. 0,14%; staro-katolików 64, nieunitów (prawosławnych) 2,200 t. j. 0,16%, ormian nieunitów 462, luteran 36,672 t. j. 1,35%; kalwinów 3,518 t. j. 0,13%; innych chrześcian 729; nieoznaczonych i różnych 1,237, Żydów 686,596 t. j. 11,52%.

Podług spisu językowego (ludność rzeczywista — ortsanwesende), og. ludność: 5,938,461. Z tych podało się jako mówiących po polsku: (a więc razem z Żydami; patrz wyżej) 3,058,400 t. j. 51,50%; po rusińsku 2,549,707 t. j. 42,93%; po niemiecku (z częścią Żydów) 324,336 t. j. 5,46%; innych 477.

Aby otrzymać liczbę Polaków, po wyeliminowaniu z niej masy żydowskiej, należy do liczby ludności katolickiej, w myśl uwag naszych a), b) i 1) 2) 3) dołączyć:

α) przewyżkę unitów nad rusinami w tych powiatach, w których fakt ma miejsce. Rachunek ten, wykonany przez nas, wprowadzony do poprzedniej tablicy pojedynczemi pozycjami, daje w summie 65,695 unitów - Polaków (t. j. 2,62% ogólnej liczby unitów). Najwięcej unitów Polaków w pow. Jarosławskim (23,167) i w mieście Lwowie (11,219).

β) 5% ludności żydowskiej w Krakowie i Lwowie, uważając inteligencją żydowską w tych stolicach za Polaków, — razem 2,565 Żydów - Polaków (t. j. 0,37% ogólnej liczby Żydów).

γ) ewangelików w Krakowie i Lwowie, uważając ich za Polaków. Poje-

dyneze jednostki i w zbiorach protestanckich na prowincyi są pewno Polakami; natomiast w Krakowie i Lwowie mogą być i są też Niemcy ewangelicy; przyjmując, że obie pozycye się kompensują, mamy Polaków Protestantów 2,375 gł. (t. j. 5,92% og. liczby protestantów), stracić zaś należy:

α' przewyżkę liczby katolików nad Polakami w niektórych powiatach, co daje w summie 22,884 katolików niepolaków (Niemców), najwięcej w p. Bialskim (8,212);

β) ludność niemiecką we Lwowie i Krakowie jako dalszą pozycyę Niemców katolików w summie ogólnej 13,501.

Sumując z ogólną cyfrą katolików 2,714,977, pozycyę α, β, γ; odejmując α', β', znajdziemy ostatecznie w Galicyi Polaków 2,749,200 t. j. 46,13% ogólnej ludności.

Nakoniec odejmując od ogólnej liczby protestantów w Galicyi (40,190) liczbę Polaków protestantów z γ) i dodając liczbę Niemców katolików, z α' i β' otrzymamy przypuszczalną liczbę Niemców w Galicyi (bez Żydów) 74,200 t. j. 1,16%, cyfrę tem prawdopodobniejszą, iż zbliża się do cyfr Böckh'a (około 2% za czasów Meternicha).

TABLICA XII.
Szląsk Austriacki.

MIASTA i POWIATY	Polaków	o/o	Czechów	Niemców	Żydów
Opawa (Troppau)	767	4,4	2,259	767	1061
Biała Szląska	1,494	12,0	182	10,778	1660
Frydek	108	1,8	4,665	1,053	217
Biała Szląska	55,813	83,6	268	10,753	998
Frysztat	37,003	56,9	22,835	5,242	1081
Cieszynski	59,306	53,0	43,838	9,039	1942

W 4 innych powiatach Polaków albo wcale niema, albo spotykają się pojedynczo Szląsk Austriacki, przy ogólnej ludności 550,662 liczy Polaków 154,887 t. j. 28,13% Czechów 126,385 t. j. 22,95%, Niemców 269,338 t. j. 48,91, (Żydów 8,580 1,56%).

TABLICA XIII Zebranie.

Polaków w Galicyi 46,13% t. j.	2,749,200
„ na Szląsku Austr. 28,13%.	154,887
Oprócz tego „ „ Bukowinie ¹⁾	18,251
„ na Spiżu około	8000 gł. ²⁾

Ogółem ³⁾ Polaków w prowincjach Austriackich 2,930,000.

¹⁾ Na podstawie spisu 1880.

²⁾ Szembera, Zakładowe dialektologie česko-slovenkse, Wiedeń 1864, str. 79—80, podaje nazwiska około 40 wsi na Spiżu, w których mówią po polsku. Przyjmując 200 gł. na wieś, otrzymujemy powyższą przybliżoną cyfrę. Są nadto Polacy w komitacie Orawskim w kilku wsiach.

³⁾ Polaków rozrzuconych po innych krajach monarchii Austro-Węgierskiej tu nie uwzględniamy; Zadaniem naszym jest zbadać liczbę Polaków autochtonów, nie zaś emigrantów w obce krajiny.

Zwracając się na podstawie tab. XI, XII, do rozsiadlenia ludności polskiej w pojedynczych powiatach i zastosowując grupowanie użyte przy prowincyeh pruskich, otrzymamy powiatów.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
Galicja.	24	4	2	19	15	7	4	—
Szląsk	1	—	2	—	1	—	2	—

Tym sposobem na ogólnę liczbę 75 powiatów Galicyi ludność polska przeważa w 30, przyczem w 24 stanowi ogromną większość, (więcej niż $\frac{2}{5}$ ogólnej ludności). Najwięcej polskie powiaty Galicyi dają rzeczywiście olbrzymią przewagę polskiego elementu, szczególnie w powiatach: **Mościskim** i **Żywieckim** (po 98,2% ogólnej liczby ludności), w **Krakowskim wiejskim** (98,0%; Kraków miasto ma już tylko 67,8%; dalej. **Wadowickim** (97,0%). Takie zbitej massy polskiego żywiołu, jak we wspomnianych 24 powiatach Zachodniej Galicyi, nie spotykamy już wśród polaków w monarchii pruskiej.

Jednocześnie z faktem, iż w większości powiatów Galicyjskich (45) Polacy są w mniejszości, widzimy, iż w 19 powiatach stanowią bardzo poważne mniejszości bo od $\frac{2}{5}$ — $\frac{1}{2}$ ogólnej liczby ludności; gdyby ludność polska tu rozsiadana, zebrała się w jedną masę, mogłaby przynajmniej jeszcze z 10 powiatów wziąć w swe wyłączne posiadanie.

Tylko w 4 powiatach Wschodniej Galicyi liczba Polaków jest mniejsza od 5%. Są to powiaty: **Turecki** (2,3%), **Bohorodczański** (3,7%), **Nadworneński** (4%) i **Kosowski** (4,6%). Ale niema ani jednego powiatu, gdzieby Polaków wcale nie było; tymczasem **Rusinów** niema zupełnie w 8 powiatach, a w 10 powiatach są tylko pojedyncze jednostki.

Na **Szląsku** tylko w pow. **Bielskim** polacy stanowią więcej niż $\frac{2}{5}$ ogólnej liczby ludności (83,6%); ale mają większość w 3 powiatach: **Bielskim**, **Fryszackim** i **Cieszyńskim**.

Co się tyczy stosunków wyznaniowych, to w Galicyi rozpatrzyliśmy je już powyżej. Na **Szląsku** między Polakami liczyć należy około **60,000** protestantów Polaków. Cieszyńscy Polacy protestanci, dzięki swej poważnej liczbie z jednej strony, poczuciu narodowemu z drugiej, są jedynym odłamem polskich protestantów, którzy odgrywają rolę polityczną w życiu narodu.

W ogóle zatem wśród **2,938,600** austryackich Polaków, liczyć należy protestantów około **62,300** gł.; unitów **65,700**; Żydów **2,500**, resztę zaś **2,880,000** katolików.

Zwracając się nareszcie do **geograficznego** rozsiadlenia Polaków w monarchii Austryackiej, widzimy, iż zachodnia granica etnograficzna na **Szląsku**, oddzielająca Polaków od Czechów, idzie od **Ostrawy Morawskiej** na **Frydek** do **Jabłonkowa** i granicy Galicyjskiej, z którą podąża aż do **Krościenka**, a potem oddzielając Polaków od **Rusinów**, idzie na **Ropiecę**, **Rymanów** i **Dynów**, dotyka **Sanu**, wzdłuż którego trzyma się mniej więcej aż do ujścia **Wisłoki** i zdąża potem do **Tarnogrodu** w **Królestwie Polskiem**. Atoli nie-

zależnie od tego terytorium, na którym, oprócz żydów, niema prawie zupełnie obcych elementów, Polacy w formie nadzwyczaj licznych wysp etnograficznych przekraczają swą wschodnią granicę, poza którą, jak widzieliśmy z tab. XI, istnieje 19 powiatów z poważną polską mniejszością $\frac{2}{5}$ — $\frac{1}{2}$ ogólnej liczby ludności,—26 powiatów z słabszymi mniejszościami, niema ani jednego powiatu bez Polaków, a w jednym (Lwów miasto) Polacy stanowią absolutną i poważną większość (60,5%). W całej Wschodniej Galicyi mniejszości polskie stanowią właśnie inteligencję kraju.

ROZDZIAŁ III.

PROWINCYE ROSYJSKIE.

Traktaty 1772, 1793, 1795 przyłączyły do Rosyi Litwę, Białoruś i Małoruś, stanowiące dziś 9 gubernij Zachodniego kraju, który wraz z obwodem Białostockim, przyłączonym 1807, przedstawia powierzchnię 468,543 km². (8,504 m. □) i (w 1882 r.) około 22,100,000 gł. ludności. Traktat wiedeński (1815) przyłączył do Rosyi jeszcze większą część b. Księstwa Warszawskiego, która dziś stanowi 10 gubernij kongresowego Królestwa Polskiego 126,945 km² (2,305 m. □) powierzchni i (1882) 7,357,000 głów ludności. W naszym szkicu dwa te kompleksa terytoryalne, stanowiące oddzielne całości i etnograficznie bardzo różniące się jedna od drugiej, będziemy rozpatrywali oddzielnie.

A. Kraj Zachodni.

(Litwa, Białoruś, Małoruś).

Polacy w Kraju Zachodnim, z wyjątkiem tych powiatów gub. Grodzieńskiej, z których się niegdyś składał obwód Białostocki, stanowią wszędzie tylko mniej lub więcej silne nawarstwienie podobnie, jak we wschodniej Galicyi, przyczem podobnie jak w tej ostatniej i obecnie, tak tu przynajmniej do 1863 r. stanowili całą inteligencyę kraju, mając swych przedstawicieli przedewszystkiem w klasie wielkich właścicieli ziemskich, a trzymali w swych rękach prawie całą własność ziemską. Po uwłaszczeniu włościan i zmianie stosunków politycznych położenie się nieco zmieniło, jakkolwiek nie zasadniczo, bo i dziś czoło tego kraju stanowi inteligencya polska. Ludność, włościańskie masy, należą w gub. Kowieńskiej i części Wileńskiej do narodowości żmudzkiej i litewskiej; w pozostałych częściach Wileńskiej, w Grodzieńskiej, Mińskiej, Mohilewskiej, części Witebskiej do narodowości białoruskiej; w północnych częściach Witebskiej do łotyskiej, nakoniec w Kijowskiej, Podolskiej, Wołyńskiej i południowych częściach Mińskiej i Grodzieńskiej do narodowości małoruskiej.

Zauważymy tutaj, iż, szczególnie w bieżącej części naszej pracy, cyfry pogłówne etnograficzne nie malują dostatecznie tego, co malować powinny — znaczenia polskiego elementu na danem terytorium. Należałoby, dla osiągnięcia tego ostatniego celu, uzupełnić nasze cyfry cyframi wykazującymi własność ziemską w rękach polskich, w tych guberniach się znajdującą; ale z jednej strony brak odpowiedniego materiału cyfrowego, z drugiej zupełnie odmienny agrarny charakter cyfr tego rodzaju spowodował nas do wykluczenia tej kwestyi obecnie z naszego rozpatrzenia i ograniczenia się tylko do cyfr ludności.

Co się tyczy źródeł, mogących posłużyć do opracowania cyfr etnograficznych, znajdujemy się tu względnie w niedobrem położeniu. Brak urzędowych spisów ludności peryodycznie sporządzanych, jednodniowych sprawa, iż cały materiał statyczny opiera się na luźnych ocenieniach organów władz administracyjnych, niezawsze zgodnych z rzeczywistością. Tyle co do cyfr ogólnych ludności; co się zaś tyczy danych etnograficznych, chaos i zamieszanie są jeszcze daleko większe. Urzędowych cyfr brak zupełny, a nader liczne od 1863 r. rosyjskie *opracowania* statystyczno-etnograficzne wniosły do kwestyi daleko więcej szkody niż pożytku, dochodząc w dowolności od apryorystycznej doktryny często do absurdu i sprzeczności z najprostszą logiką. Dlatego też odrzuciliśmy na bok wszystkie opracowania rosyjskie, starając się sami, o ile się to tylko dało, odnaleźć nitkę Aryadny w tym chaosie. Oparliśmy się tutaj na jedynym — dającym jeszcze jakąkolwiek pewność — materiale — cyfrach *statystyczno-wyznaniowych*. Z rubryceli dyecezyj rzymsko-katolickich w Cesarstwie: *mohilewskiej, wileńskiej, lucko-żytomierskiej*, powyciągaliśmy cyfry dotyczące się katolików w każdym z oddzielnych powiatów 9 zachodnich gubernij. Cyfry te przedstawiają materiał bardzo in crudo, gdyż podane są tylko przeważnie cyfry dla pojedynczych parafij a sumować je na powiaty wypadło nam samym, ponieważ reduktorowie rubrycel trud ten prawie wszyscy pozostawili czytelnikowi. W każdym razie nie można żałować pracy, gdyż jest to jedyny pewny materiał w tym względzie. Tym sposobem uzyskaliśmy cyfry *katolików*. Aby przejść do liczby *Polaków*, zauważymy, iż w Kraju Zachodnim, oprócz Polaków, między katolikami są jeszcze 1) *Litwini ze Żmudzinami*, 2) *Łotysze*. Autorowie rosyjscy dodają tu jeszcze ogromne kolumny cyfr *Rosyan* (t. j. Białorusinów i Małorusinów) *katolików*, do których między innymi p. Rittich zalicza tę wszystką szlachtę polską, która z pochodzenia ruska spolonizowała się od XIV w. Tą drogą, naturalnie, wszystkiego dowieść można. Odrzucając zatem zupełnie tę ostatnią rubrykę, której bezstronniejsze opracowania przed 1863 r. zupełnie nie znały i której tendencyjność wykazuje fakt, iż w kościołach katolickich w Kraju Zachodnim niema, a przynajmniej w warunkach normalnych nie było kazań w języku rosyjskim, pozostaje tylko eliminować z pomiędzy katolików Litwinów ze Żmudzinami i Łotyszów.

Dla gubernii *Kowieńskiej*, w całości katolickiej, nie mamy do tego żadnych mniej więcej bezstronnych źródeł. Tutaj zmuszeni jesteśmy oprzeć się co do liczby Polaków na opracowaniach rosyjskich, gdyż spisy wyznaniowe dyecezyi Telszewskiej byłyby dla nas bezużyteczne. Najmniej więc są pewne dane nasze co do Polaków w tej gubernii. Dla eliminowania Litwinów w Wileńskiej, Łotyszów w Witebskiej oparliśmy się na oszacowaniu pod względem wyznaniowym i narodowościowym ludności Zachodniego Kraju, odnoszając się do 1858 r. i ogłoszonym przez p. *Lebiodkina* bez daty p. tytułem „О племенномъ составѣ пародонаселенія западнаго края россійскої имперіи”. Z cyfr p. *Lebiodkina*, względnie jeszcze bezstronnych, (bo przed 1863) potworzyliśmy w powiatach, gdzie są Litwini lub Łotysze katolicy, stosunki ich liczby do ogólnej liczby katolików w 1858 r. Zastosowując te stosunki do cyfr zebranych bezpośrednio przez nas dla liczby katolików w powiatach, mogliśmy otrzymać liczbę Litwinów, Łotyszów, a reszta dała nam liczbę Polaków. Nakoniec w niektórych powiatach gub. Wołyńskiej eliminowaliśmy z liczby katolików jeszcze cyfry czeskich kolonistów, sprowadzonych po 1863 r., których liczbę w cyfrach absolutnych mamy u p. *Ritticha* ¹⁾. Tym sposobem otrzymaliśmy cyfry mniej więcej zgodne z rzeczywistością.

Wspomniany już wyżej p. *Lebiodkin* w kilku powiatach trzech południowych gubernij wykazuje jeszcze kilkanaście tysięcy Polaków prawosławnych. Przypuszczając zupełną możebność tego faktu, czy to z byłych unitów, czy dyzunitów, sądzimy, iż wobec wypadków po 1863 r., jednostki, które zachowały jeszcze polską narodowość, w tej grupie są tak nieliczne, iż można je bez wpływu na i tak tylko przybliżone cyfry pominąć.

To ostatnie da się też powiedzieć o Polakach-protestantach (przewszystkiem kalwinach) Kraju Zachodniego. Chociaż w historii złotemi zgłoskami zapisali oni swe przywiązanie do narodu, są jednak tak nieliczni na cyfry, iż na sumy ogólne w guberniach prawie nie wpływają. Uwzględniłiśmy ich tylko w sumach ostatecznych, równie jak Polaków mahometan, którzy od XIV w. dzielą z nami dobrą i złą dolę.

Dla lepszego zobrazowania kraju, przy każdej gubernii, obok cyfr obliczonych na podstawie powyższych danych, tyczących się Polaków, przytaczamy jeszcze cyfry procentowe tyczące się Litwinów, Żmudzinów, Łotyszów, Białorusinów, Małorusinów i innych narodowości w tych guberniach. Cyfry te otrzymano w sposób następujący: % Polaków określono podług zasad wprowadzonych wyżej; % Żydów podług *Atenicyna* (patrz niżej). Dalej % drobnych narodowości (Niemcy, Tatarzy) podług dzieła *Ritticha* (Племенной составъ). Nakoniec reszta dała % tej narodowości, do której należy lud

¹⁾ Племенной составъ русской арміи С.-Петербургъ 1875 г.

w danej gubernii (Białorusini Małorusini, Litwini, Łotysze, Żmudzini). Naturalnie te ostatnie cyfry są tylko grubem przybliżeniem. Co do Żydów w Kraju Zachodnim, zużytkowaliśmy najświeższy *urzędowy* materiał, ogłoszony w wydaniu Petersburskiego Komitetu Statystycznego, opracowany przez p. *Aleniycyna* p. t. *Европейское население и землевладение*. Petersburg 1884. Ztąd też czerpaliliśmy cyfry absolutnej ludności tak guberniami, jak i pojedynczymi powiatami.

Rubrycele dyecezyj, o których wspomniano wyżej, drukują się w języku łacińskim co rok¹⁾. Użyliśmy cyfr za 1884 r.

W powiatach, w których liczba katolików jest większą od liczby Polaków, ta ostatnia jest oznaczona znaczkiem (o), i oprócz tego w osobnej rubryce są podane cyfry stosunkowe, wyrachowane, jak wyżej powiedziano, podług Lebidkina, mogące posłużyć na przyszłość do opracowań tego rodzaju jak nasze.

Nakoniec powinniśmy tu jeszcze z pomiędzy opracowań rosyjskich zwrócić uwagę na wydany w 1863 r. atlas etnograficzny p. Erkerta (w języku francuzkim), w którym oddzielnymi tonami oznaczono we wszystkich powiatach dawnej Polski procentową ilość Polaków, Niemców, Żydów i Małorusinów razem z Białorusinami. Atlas ten, wprawdzie ułożony bez żadnego podania źródeł, z których czerpał swe cyfry p. Erkert, w niektórych razach pozwala konfrontować dane p. Ritticha, z którym się często nie zgadza.

TABLICA XIV.

Gubernia P o d o l s k a.

P O W I A T Y	Polacy	%	Żydzi.
Kamieniecki	32,518	15,8	19,9 ^o / _o
Bałcki	12,933	5,0	26,3
Braclawski	8,619	4,8	19,6
Winnicki	17,704	11,1	18,4
Hajsyński	5,209	2,6	16,1
Latyczowski	14,422	11,1	17,4
Lityński	15,329	9,1	16,4
Mohilewski	16,235	9,6	20,3
Olhopolski	6,157	2,9	18,3
Proskurowski	44,079	25,8	19,2
Uszycki	30,163	17,4	16,4
Jampolski	21,579	14,0	13,5

Gub. Podolska przy ludności 2,239,514 gł. liczy Polaków 224,947 gł. t. j. 10,05% Żydów 418,858 t. j. 18,7%, W. Rosyan 0,44%, Niemców 0,65%, Mołdawian 0,60%, Małorusinów 70,16%.

1) Wileńskiej; Directorium horarum canonicarum et missarum.

2) Łucko-Żytomierskiej. Directorium etc.

3) Mohilewskiej, Ordo divini officii et missarum.

TABLICA XV.

Gubernia Wołyńska.

POWIATY.	Polacy.	o/o	Żydzi.	
Żytomierski	39,578	13,9	17,3	
Włodzimierski	12,598	7,0	11,6	Uw. pomiędzy Katolikami 900 Czechów.
Dubieński	5,870	5,6	14,7	” ” ” 3,435 ”
Zasławski	24,142	14,0	16,7	
Kowelski	12,203	8,2	12,1	
Krzemieński	16,081	10,7	13,3	
Łucki	13,350	8,7	17,7	
Zwiahelski (N. Wo- łyński)	13,587	16,5	16,5	
Owrucki	14,070	10,6	11,4	
Ostrogski	14,948	11,6	15,2	
Rówieński	13,195	7,6	13,8	
St. Konstantynowski.	22,599	16,0	16,4	

Gub. Wołyńska przy ludności ogólnej 1,946,438 gł. Polaków 206,486 t. j. 10,61%, Żydów 289,820 t. j. 14,9%, Niemców 1,49, Czechów 0,38, W. Rosyan 0,21, Małorusinów 72,4%.

TABLICA XVI.

Gubernia Kijowska.

P O W I A T Y	Polacy.	o/o	Żydzi,
Kijowski	8,526	2,2	10,2%
Berdyczowski	22,310	10,9	37,4
Wasilkowski	9,287	4,0	13,6
Zwienigrodzki	1,815	0,9	9,3
Kaniowski	896	0,8	23,2
Lipowiecki	7,510	5,0	15,9
Radomyślski	11,211	6,5	12,7
Skwirski	12,159	7,1	11,7
Taraszczański	3,776	2,3	9,3
Humański	1,494	0,75	15,4
Czerkaski	1,986	0,9	8,5
Czechryński	1,372	1,1	12,3

Gub. Kijowska, przy og. liczbie ludności 2,332,421 gł. Polaków 82,767 t. j. 3,55%, Żydów 339,557 t. j. 14,6%; W. Rosyan 0,27%, Niemców 0,06%, Małorusinów 81,5%.

TABLICA XVII.

Gubernia Wileńska.

MIASTA i POWIATY.	Katolicy	Polacy.	o/o	Żydzi	Polacy.
M. Wilno	43,917	43,917 ^o	43,9	} 25,2 .	22,0%
P. Wileński	122,640	17,400	10,0		$\frac{17}{120}$

MIASTA I POWIATY	Katolicy	Polacy	o/o	Żydzi	Polacy
P. Wilejski	62,081	62,081	40,6	13,5	—
„ Dziśnieński	56,366	56,366	37,3	10,5	—
„ Lidzki	115,910	46,500 ^o	31,0	9,8	2/5
„ Oszmiański	107,693	35,900 ^o	25,4	11,1	2/3
„ Święciański	127,064	9,000 ^o	5,8	6,5	41/947
„ Trocki	153,398	6,600 ^o	4,6	18,9	66/1540

Gub. Wileńska przy og. liczbie ludności 1,191,992 gł. Polaków 277,754 t. j. 23,6% Żydów 175,996 t. j. 14,8, Litwinów 35,0% W. Rosyan 1,5%, Białorusinów 20,1%.

TABLICA XVIII.

Gubernia Grodzieńska.

MIASTA i POWIATY	Polacy	o/o	Żydzi
Miasto Grodno	12,313	33,0	} 23 ^o /o
Powiat Grodzieński	34,966	23,3	
„ Brzeski	10,600	6,4	27,1
„ Białostocki	79,664	65,3	26,9
„ Bielski	52,705	37,6	17,5
„ Wylkowyski	42,484	37,2	13,7
„ Kobryński	15,604	12,5	16,7
„ Prużański	10,518	10,2	12,0
„ Słonimski	22,736	13,9	20,9
„ Sokólski	67,904	75,5	13,8

Gub. Grodzieńska przy ogólnej ludności 1,163,525 gł., Polaków 338,894 gł. t. j. 29,2%, Żydów 19,7% (229,574 gł.), Niemców 0,97, Małorusinów i Białorusinów 50,0%.

TABLICA XIX.

Gubernia Mińska.

MIASTA i POWIATY	Polacy.	o/o	Żydzi.
Miasto Mińsk	19,227	39,8	} 25,5% ogólnie Polacy 25,0
Powiat Miński	36,645	20,9	
„ Bobrujski	9,004	5,3	25,6
„ Borysowski	30,314	17,0	13,5
„ Jhumeński	21,080	13,5	12,7
„ Mozyrski	11,102	9,2	17,0
„ Nowogrodzki	22,781	11,4	14,8
„ Piński	5,756	3,5	25,0
„ Rzeczycki	4,019	3,9	17,1
„ Słucki	20,208	20,5	26,9

Gub. Mińska przy ogólnej ludności 1,410,754, Polaków 189,136 t. j. 13,4% Żydów 283,194 — 20,1%, W. Rosyan 0,34, Małorusinów i Białorusinów około 66%.

TABLICA XX.

Gubernia M o h i l e w s k a.

MIASTA i POWIATY		Polacy.	o/o	Żydzi.
Miasto	Mohilew	3,479	9,1	} 3,4% 35,7 10,1 13,8 32,5 12,5 21,1 34,7 11,4 14,5 20,0 11,0
Powiat	Mohilewski	1,145	1,2	
"	Bychowki	2,273	2,9	
"	Homelski	2,223	1,7	
"	Horecki	3,207	7,6	
"	Klimowiecki	1,228	1,1	
"	Mścisławski	2,257	3,3	
"	Orszański	8,252	19,6	
"	Rohaczewski	4,358	3,1	
"	Sieniński	3,833	6,3	
"	Czauski	2,862	8,1	
"	Czerykowski	2,081	2,7	

Gub. Mohilewska przy ogólnej ludności 835,244 gł., Polaków 37,213 t. j. 4,46%, Żydów 151,055 t. j. 18,1%, W. Rosyan 1,57%, Białorusinów około 75%.

TABLICA XXI.

Gubernia W i t e b s k a.

MIASTA i POWIATY		Polacy.	o/o	Żydzi.
Miasto	Witebsk.	3,561	8,3	} 3,8 25,2 12,9 5,5 20,6 Pol. stanowią $\frac{5}{31}$ og. lud. kat. 9,5 " " $\frac{11}{52}$ " " " 12,8 " " $\frac{1}{7}$ " " " 5,0 Polaków $\frac{32}{485}$ og. licz. katol. 6,6 14,5 11,3 Polaków $\frac{1}{12}$ og. licz. katol. 3,4
Powiat	Witebski	2,315	2,5	
"	Wieliski	1,514	2,1	
"	Horodecki	160	0,2	
"	Dynaburski 13,530 ^o	7,6	7,6	
"	Dryseński . 25,000 ^o	37,3	37,3	
"	Lepelski	1,850 ^o	1,6	
"	Lucyński	4,400 ^o	7,0	
"	Newelski	1,359	1,6	
"	Połecki	8,453	9,7	
"	Rzeczycki	5,280 ^o	6,7	
"	Siebiezski	1,992	2,7	

Gub. Witebska przy ogólnej ludności 1,037,892 gł. posiada Polaków 69,614 głów t. j. 6,71%, Żydów 133,789 t. j. 12,9%; Wielkorosyan 5,8%, Łotyszów około 21%, Białorusinów około 54%.

TABLICA XXII.

Gubernia K o w i e ń s k a.

(Ilość Polaków, w braku innych źródeł, podana podług Ritticha).

P O W I A T Y		Polacy.	Żydzi.
Kowieński		9,1 o/o	28,0
Wilkomierski		2 "	14,3
Nowo-Aleksandrowski		0,09 " (?)	11,4

P O W I A T Y		Polacy.	Żydzi.
Poniewieski		2,24 ⁰ / ₀	17,0
Rosieński		5,4 „	18,4
Telszewski		2,8 „	20,1
Szawelski		0,8 „ (?)	22,9

Gub. Kowieńska przy ogólnej ludności 1,419,493 głów, Polaków 3,21⁰/₀ t. j. 45,440 (?) Żydów, 260,399 t. j. 19,0⁰/₀ Niemców 1,45, W. Rosyan 2,54, Łotyszów 1,64, reszta około 72⁰/₀ Litwinów i Żmudzinów.

TABLICA XXIII.

Zebrańie Ogólne.

G U B E R N I E.	Polaków		
Podolska	10,05 ⁰ / ₀	224,947	gł.
Wołyńska	10,61	206,486	„
Kijowska	3,55	82,767	„
Małoruskie gubernie		514,200.	514,200
Wileńska	23,6 ⁰ / ₀	277,754	
Grodzieńska	29,2 ⁰ / ₀	338,894	
Mińska	13,4 ⁰ / ₀	189,136	
Mohilewska	4,46	37,218	
Witebska	6,71	69,614	
Kowieńska	3,21	45,440	
Gubernie białoruskie i litewskie		958,056.	958,056
Ogólna ilość Polaków katolików w Kraju Zachodnim			1,472,256
Ogólna liczba Polaków protestantów około			5,000
„ „ „ mahometan „			7,000
Ogółem Polaków w Kraju Zachodnim			1,484,000
Polacy w Kurlandyi ¹⁾			16,000
Wszystkiego Polaków			1,500,000

Opierając się na powyższych tablicach (XIV—XXIII), jesteśmy w stanie utworzyć sobie choć przybliżone, mniej więcej z prawdą zgodne pojęcie o *liczebnej* sile (lecz *nie* społecznej) polskiego nawarstwienia w 9 guberniach Zachodniego Kraju. Widzimy przedewszystkiem, iż element polski jest najsilniejszy liczebnie w gub. Grodzieńskiej (29,2⁰/₀) i Wileńskiej (23,6⁰/₀.) Właściwie jednak, jeżeli strącimy te dwa powiaty gub. Grodzieńskiej, w których Polacy stanowią absolutną większość (Sokólski, Białostocki) i te części Białskiego, które wraz z powyższymi powiatami należą jeszcze do *etnograficznej* Polski, to nawarstwienie okaże się najpotężniejsze w gub. Wileńskiej, co i jest naturalnem, wobec tej roli jaką Wilno przez pięć wieków odgrywało, jako ognisko polskiej kultury na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. Dalej, potężne jest również nawarstwienie polskie w gubernii Mińskiej (13,4⁰/₀), tudzież Podolskiej (10,05), Wołyńskiej (10,69). Mówimy potężne, bo chociaż cyfry przedstawiają tylko mniejszość; ale w łonie tej

¹⁾ Erkert liczy w 1858 r. 13,009 gł. Licząc przyrost naturalny i uwzględniając wpływ wypadków 1863 r., otrzymujemy powyższą przybliżoną cyfrę.

właśnie mniejszości mieści się cała inteligencya kraju. Już słabiej reprezentuje się element polski w gub. Witebskiej (6,71); ale dość silnie jednak, jeśli zauważymy oderwanie jęj od ciała Rzeczypospolitej jeszcze 1772 r. Element polski bardzo osłabiony widzimy w gub. Mohilewskiej (4,46%). W gub. Kijowskiej położenie kresowe i przewaga wielkich właścicieli Polaków (Braniccy etc) nad drobną szlachtę czynszową tłumaczy niską cyfrę (3,55%). Nakoniec gub. Kowieńska staje na końcu z (3,21%). Ale cyfra ta najprzód jest bardzo niewiarogodna (źródło p. Rittich), powtóre wśród masy litewskiego ludu, jaki składa gub. Kowieńską, polonizacya była trudniejszą, niż wśród Małorusinów i Białorusinów.

Co się tyczy rozdziału Polaków w pojedynczych powiatach, to zastosowując podział na grupy podany poprzednio, widzimy, iż 90 powiatów Kraju Zachodniego dzieli się jak następuje:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
—	1	1	12	19	24	26	7

W dwóch powiatach Polacy mają absolutną większość, jak już wyżej wspomniano—*Sokółskim* (75,0%) i *Białostockim* 65,3%. W 14 powiatach ludność polska stanowi więcej niż $\frac{1}{5}$ ludności ogólnej. Są tu mniejszości przeważnie bardzo poważne: p. Wilejski (40,6%), Białski (37,6), Dziśnieński i Dryseński (po 37,3), Wyłkowyski (37,2), Lidzki (37,0), i t. d. Nakoniec w 7 tylko powiatach ludność polska jest w zaniku, są to powiaty kresowe: Zwienigrodzki, Humański, Kaniowski, Czerkaski, Horodecki; tudzież dwa w gub. Kowieńskiej Szawelski i N. Aleksandrowski, chociaż co do tych ostatnich dane, zaczerpnięte z Ritticha, są mało prawdopodobne. Zauważyć tu jeszcze winniśmy jeden rys charakterystyczny stosunków etnograficznych Kraju Zachodniego, chociaż rys ten bezpośrednio do celu naszego nie służy. Jest to olbrzymia liczebność elementu żydowskiego w tym kraju, uwidoczniiona w tab. (XIV—XXII). W 23 powiatach Żydzi stanowią więcej niż $\frac{1}{5}$ całej ludności, i choć w żadnym powiecie nie stanowią większości absolutnej, to jednak mniejszości ich w pow. *Berdyczowskim* (37,4) Mohilewskiej gub. (35,7), *Orszańskim* (34,7%) i innych są po prostu trwająjące. W żadnym powiecie do tego żydzi nie stanowią mniej jak 5% — $\frac{1}{20}$ ogólnej ludności, za wyjątkiem jedynie pow. *Siebiezkiego* gub. Witebskiej (3,4%).

Zwracając się do granic etnograficznych polskiej *masowej* ludności w Kraju Zachodnim, zauważymy, jak już powiedziano wyżej, iż zupełnie polskie terytorium wkracza tylko do gub. Grodzieńskiej. Obejmuje ono $\frac{3}{4}$ powiatu Sokólskiego i Białostockiego, tudzież znaczną część Białskiego. Granica etnograficzna w przybliżeniu idzie od Grodna na Sokółkę, Białystok, opiera się o puszcę Białowieżką i u Niemirowa łączy z Król. Polskiem. Poza tą granicą Polacy stanowią wszędzie tylko poważne mniejszości.

B. Królestwo Polskie.

Dzisiejsze Królestwo Polskie stanowi terytoryalnie tę część księstwa Warszawskiego, którą kongres Wiedeński 1815 r. przyłączył do Rosyi na prawach unii osobistej. Wypadki 1830 i 1863 r. stosunek ten radykalnie zmieniły.

Królestwo Polskie w $\frac{15}{16}$ częściach swego terytoryum przedstawia ziemię czysto polską: w niem jako też w Zachodniej Galicyi, element polski zachował się najpotężniej i najczyściej. Tylko północna część gub. Suwalskiej należy etnograficznie do Litwy, tudzież na wschodnich krańcach gub. Lubelskiej i Siedleckiej znajdują się stosunkowo nieliczne wyspy etnograficznie małoruskie.

Atoli pod względem materiału statystycznego w ogóle, etnograficznego w szczególe, królestwo Polskie jest krajem znajdującym się w najwięcej opłakaném położeniu w Europie. Mamy więcj i pewniejszego materiału statystycznego o Indochinach francuzkich, niż o gub. Warszawskiej lub Kieleckiej...

Ze zniesieniem sekeyi statystycznej w b. Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, cały materiał statystyczny czerpać należy ze sprawozdań gubernialnych, gdyż centralny komitet statystyczny w Petesburgu, nie rozciąga swj działalności na królestwo. Wartość zaś materiału, dostarczonego przez statystyków gubernialnych, jest nad wszelki wyraz problematyczna, tak że nawet statystycy urzędowi (np. *Simoneńko*), niewiele im wiary dają. Dość powiedzieć np. że jedna z gubernij wykazuje w jednym i tym samym roku liczbę kobiet, wstępujących w stan małżeński, znacznie wyższą od liczby mężczyzn! W dodatku, sprawozdania te nie drukują się bynajmniej co rok; gubernia np. Warszawska wydała ostatnie sprawozdanie w 1874; inne nie podają żadnych cyfr i t. p. W Kraju Zachodnim położenie jest to samo, ale przynajmniej mieliśmy dane urzędowe w dziele Alenicyna o zaludnieniu pojedynczych powiatów; tutaj zaś i tego niema. Wobec tego wszystkiego dane nasze co do Królestwa Polskiego mogą być uważane tylko za pierwsze przybliżenie.

W rachunkach naszych oparliśmy się na następujących podstawach. Przedewszystkiem na zasadzie „памятных книжек,” otrzymawszy ilość ludności ogólną w pojedynczych powiatach, za pomocą rubryceli dyecezyalnych archidyecezyi Warszawskiej i sześciu pozostałych dyecezyj Królestwa; sumując cyfry wiernych w pojedynczych parafiach, otrzymaliśmy liczbę katolików w każdym pojedynczym powiecie. Katolików przyjęliśmy wszystkich za Polaków z wyjątkiem: a) $\frac{1}{2}$ katolików w parafii Łódzkiej m. Łodzi, których przyjęliśmy za Niemców; b) katolików w gub. Suwalskiej, którzy tylko w 3 południowych powiatach Suwalskim, Augustowskim wyłączenie, a w większości Sejneńskiego są Polakami, zresztą zaś są to Litwini, z wyjątkiem znowu polskiej inteligencji. Ale, jak przeprowadzić dane cyfrowe

dla pow. litewsko-katolickich gub. Suwalskiój: Kalwaryjskiego, Maryampolskiego, Wyłkowyskiego i Władysławowskiego, nie mieliśmy absolutnie żadnych danych, gdyż nawet p. Rittich nie podaje dla królestwa cyfr swych powiatami, lecz tylko guberniami. Przyjeliśmy więc dla pomienionych 4 powiatów przybliżone cyfry Erkerta, nie rękując za ich zgodność z rzeczywistością.

Otrzymane w ten sposób a z powyższymi wyjątkami cyfry katolików z rubryceli, uznane za cyfry polaków, przerachowaliśmy procentowo na zasadzie cyfr ludności ogólnej powiatów zaczerpniętych z „*памятныя книжечка*,” za te same lata co i rubrycele. Atoli zdaje się z porównania sum ogólnych, że i tu są niezgodności. Tak np: niektóre „*памятныя книжечки*” podają ogólną liczbę wyznawców różnych religij w gubernii, nie rozdzielając ich naturalnie na powiaty. Otóż, liczba katolików z tego źródła jest tylko blizką, ale nigdy w zupełności nie jest zgodna z liczbą katolików w gubernii, czerpniętą z rubrycel za te same lata. Jedna tylko gub. Kaliska w sprawozdaniu z 1880 r. podaje cyfry (za r. 1870 wprawdzie dopiero) *podług wyznań i powiatów*, tak, że tu dla obrachowania cyfr procentowych, nie uciekaliśmy się już do rubrycel, lecz wprost do cyfr wyznaniowych „*памятной книжки*”. Toż samo znaleźliśmy w pam. książce gub. Lubelskiej za 1880 r., i Siedleckiej za 1879 r., w żadnej innej jednak więcej tego niema. Co do liczby Polaków protestantów w Królestwie, nadzwyczaj cenny materyał zawiera książka *Buscha*: „Die ev. augsburgischen Gemeinden im Königreich Polen” wprawdzie za r. 1875, ale tworząc cyfry proporcjonalne, Polacy protestanci protestanci w ogóle mogliśmy dla r. 1880 otrzymać liczbę Polaków protestantów. Podług *Buscha* w 1865 było Polaków lutrów w Królestwie 16,000. Uwzględniając powiększenie ludności (1865 — 1885) na 50%, mamy dla r. 1885, Polaków lutrów 24,000, a z kalwinami do 30,000 pol. protestantów.

Co się tyczy prawosławnych, b. unitów w gub. Lubelskiej i Siedleckiej, uważamy ich za Małorusinów, atoli z uwzględnieniem między nimi pewnej liczby Polaków. Czynimy to na następującej podstawie, a) Geograf rosyjski p. *Galkin*, piszący w 1864 r., którego o stronność dla nas posądzić nie można, uważa w swojej „*объяснительной запискѣ къ этнографической картѣ Царства Польскаго*”, iż unitów (obecnie prawosławnych) mieszkających *po miastach* gub. Lubelskiej i Siedleckiej, uważać należy za Polaków. b) W Galicyi przy ostrém przeciwstawieniu dwóch narodowości rusińskiej i polskiej, jak wiemy z poprzedzającego, na około 2¹/₂ mil. unitów, 66000 podało się na Polaków t. j. 2,64% ogólnej liczby. Tenże sam % uważamy więc za Polaków wśród prawosławnych (b. unitów) gub. Lubelskiej i Siedleckiej, t. j. w gub. Lubelskiej Polaków prawosławnych około 4,400 gł., w gub. Siedleckiej około 3,600 gł., razem około 8,000 Pol. prawosławnych.

Co do *Warszawy*, mieliśmy pod ręką rezultaty spisu jednodniowego

1882 r., pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Uwagi, jakie się tu pod względem narodowościowym nasuwają, są te same co i przy spisie galicyjskim. Żydzi podawali się za Polaków, z wyjątkiem pewnej frakcyi, która się podała narodowościowo za Żydów, i tysiąca z górą Żydów litewskich, którzy się podali za Rosyan. Wobec tego, aby wybrnąć z chaosu, pokombinowaliśmy cyfry wyznaniowe z narodowościowymi, jak w Galicyi: *α*) *Katolików* uznaliśmy za *Polaków*, *β*) prawosławnych za Rosyan *γ*) resztę pozostającą z odciągnięcia od sumy ewangelików, lutrów, kalwinów — liczby Niemców, — za *polaków* (protestantów); *δ*) 5% ogólnej liczby Żydów, jako inteligencyą żydowską uznaliśmy za Polaków; *ε*) cyfrę Niemców wzięliśmy ze spisu narodowościowego. Liczbę Żydów *oddzielnie* (powiatami), mamy tylko w gub. Kaliskiej, Suwalskiej, Lubelskiej i Kieleckiej. Liczbę Niemców *oddzielnie* mamy w gub. Kaliskiej, Warszawskiej, Kieleckiej Lubelskiej i Suwalskiej przyczem cyfry procentowe w gub. Warszawskiej są oparte na cyfrach co do osób „pochodzenia obcego” w pamiatnej książce gub. za r. 1874. Co do niektórych powiatów gub. Warszawskiej i Piotrkowskiej, mamy dane Słownika geograficznego.

Co się tyczy danych procentowych dla *całych gubernij*, to są one oparte na wskazówkach wyznaniowych pamiatnych książek. Tylko tam, gdzie pamiatne książki zupełnie nie dawały cyfr wyznaniowych, lub podawały za lata bardzo dawne, uciekaliśmy się do cyfr rubryceli, bo chociaż cyfry są wiarogodne, ale nigdy *napewno* nie można wiedzieć daty, do której stosują się cyfry tych dwóch kategorii i kiedy są współczesne, co jest konieczne dla dokładnego oznaczenia procentowego. Co do żydów, w razie braku cyfr w pamiatnych książkach, uciekaliśmy się do cyfr p. Ritticha.

Nakoniec *absolutna* ludność gubernij Królestwa Polskiego została wzięta z Kalendarza rosyjskiego Suworina, za r. 1885. Stosuje się ona do daty 1882 r., i jest oparta na danych *urzędowych*. Mając cyfry procentowe na zasadzie danych powyższych i cyfry absolutne, otrzymaliśmy zamieszczone poniżej cyfry absolutne ludności polskiej guberniami.

TABLICA XXIV.

Miasto Warszawa.

Polaków	239,470	gł.	62,16%	(9,950 protest., 6,400 Żydów).
Rosyan	13,640	„	3,56 „	
Niemców	7,700	„	2,01 „	
Żydów (narodowościowo)	121,517	„	32,10 „	(bez 6,400 Żydów Polaków).
Innych	637	„	0,17 „	
Ogół.	382,964	gł.		

TABLICA XXV.
Gubernia Warszawska ¹⁾

POWIATY	Podług памят. кн. w 1874 r. (Podług Słow. geograf. w 1830 r.)				
	Polaków.	Niemców.	Polaków.	Niemców.	Żydów.
Warszawski . . .	61,2 ⁰ / ₀ (?)	10,3 ⁰ / ₀	—	—	—
Nieszawski . . .	73,3 „	11,5 „	—	—	—
Kutnowski . . .	74,2 „ (?)	9,3 „	—	—	—
Włocławski . . .	78,0 „	6,2 „	—	—	—
Gostyński . . .	66,1 „ (?)	6,0 „	74,5 ⁰ / ₀	19,1 ⁰ / ₀ ,	6,4
Sochaczewski . . .	69,8 „ (?)	7,1 „	—	—	—
Błoński . . .	86,0 „ (?)	5,1 „	74,4,	5,2 ⁰ / ₀ ,	11,4
Nowo-Miński . . .	69,2 „ (?)	4,2 „	—	—	—
Łowicki . . .	82,5 „ (?)	3,8 „	90,0 ⁰ / ₀	3,7 ⁰ / ₀ ,	6,3
G.-kalwaryjski . . .	74,0 „ (?)	6,4 „	—	—	—
Grójecki . . .		2,7 „	—	—	—
Radzyński . . .	87,0 „	2,6 „	—	—	—
Skierniewicki . . .	73,6 „ (?)	2,9 „	—	—	—

Ogółem gub. Warszawska 927,086 (bez miasta W.), z tego Polaków podług rubryceli 1886 r.)—766,000 gł. t. j. 82,6⁰/₀. (podług Ritticha 76,1⁰/₀ włącznie z Warszawą; dla naszych cyfr wyniesie to około 76,9⁰/₀, co wiarygodność cyfry naszej potwierdza). Żydów (bez Warszawy na podstawie Ritticha, ekskludując Warszawę 75,000 gł. t. j. 5,8⁰/₀ (og. ilość pod. Ritticha 15,5⁰/₀, t. j. 203,000 gł.). Niemców reszta t. j. 11,6⁰/₀.

TABLICA XXVI.
Gubernia Kaliska ²⁾

POWIATY	Polaków.	Niemców	Żydów.
Kaliski . . .	76,8 %	13,05 ⁰ / ₀	10,7 ⁰ / ₀
Słupecki . . .	15,2 „	19,1 „	5,7 „
Koniński . . .	85,9 „	11,8 „	2,3 „
Kolski . . .	80,2 „	15,4 „	4,4 „
Łęczycki . . .	86,1 „	8,0 „	5,9 „
Turecki . . .	88,7 „	7,5 „	3,8 „
Sieradzki . . .	92,4 „	2,8 „	4,8 „
Wieluński . . .	92,6 „	— „	7,4 „

Ogółem gub. Kaliska 774,759 gł., Polaków 83,4⁰/₀ t. j. 643,900 gł. Niemców 10,2⁰/₀, Żydów 6,4⁰/₀, t. j. około 49,500 gł.

¹⁾ Procentową ilość Polaków w powiatach gub. Warszawskiej obliczono na zasadzie cyfr ogólnej ludności powiatów w *Zalęskiego* Statystyce porównawczej Król. Polskiego, cyfry za r. 1872 (ostatnie jakie dostać mogliśmy) i ludności katolickiej z rubryceli archidiecezyi na r. 1874. Pomimo współczesności rzekomej cyfr zbyt mały procent Polaków, każe przypuszczać, iż cyfry są niewspółczesne, albo fałszywe. Dla tego pozycje opatrujemy znakami zapytania.

²⁾ Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na zasadzie памятной книжки 1880 r.

TABLICA XXVII.

Gubernia Piotrkowska ¹⁾.

(podług Słów. geograficznego).

POWIATY	Polaków.	Niemców.	Żydów.
Piotrkowski	70,7%	—	—
Noworadomski	83,4 „	—	—
Częstochowski	84,6 „	1,0 %	14,6%
Będziński	91,0 „	0,2 „	8,8 „
Łaski	62,2 „	—	—
Łódzki	41,1 „	M. Łódź ma og. lud. ok. 107,000 gł., Polaków (¹ / ₂ katol) ok. 17%, Niemców (ew. ¹ / ₂ kat. ok. 54% ⁰ / ₀ , Żydów z górą 29% (podług Słów. geograf.).	
Brzeziński	56,5 „ (??)		
Rawski	72,3 „		

Ogółem gub. Piotrkowska 837,928 gł., Polaków (podług Ritticha) 75,5% t. j. około 630,000 gł., Żydów 11,5% t. j. około 96,000 gł., Niemców 12,8% (źródło ditto).

TABLICA XXVIII.

Gubernia Kielecka. ²⁾

P O W I A T Y .	Polaków.	Niemców.	Żydów.
Kielecki	?	?	?
Włoszczowski	88,8%	—	11,2%
Jędrzejowski	?	?	?
Olkuski	88,7 „	0,6%	10,7 „
Miechowski	97,4 „	—	2,6 „
Pińczowski	88,6 „	—	11,4 „
Stopnicki	88,7 „	0,2 „	11,1 „

Ogółem gub. Kielecka 622,842 gł., Polaków 89,2% t. j. ok. 555,500 gł. (cyfra procentowa na zasadzie danych wyznaniowych памятной книжки; za r. 1877, ostatniej egzystującej), Żydów 10,4% t. j. około 64,800 gł. źródło ditto). Niemców 0,4%.

¹⁾ Pow. Będziński na zasadzie rubryceli dyecezyi Kieleckiej na r. 1877; patrz nota następna; pow. Rawski na zasadzie rubryceli archidyecez. Warszawskiej i cyfr Załęskiego, jak w gub. Warszawskiej, inne powiaty na zasadzie rubryceli dyecezyi Kujawskiej na r. 1874 i cyfr Załęskiego; pow. Częstochowski na zas. Słów. geograficznego.

²⁾ Powiaty gub. Kieleckiej na zasadzie *tylko* rubryceli dyecezyi Kieleckiej za r. 1877, gdzie obok cyfr katolików podane wszędzie cyfry Żydów i a.—katolików. Dla pow. Jędrzejowskiego i Kieleckiego nie mamy cyfr ludności ogólnej wiarogodnych dla 1877 r., żeby wyprowadzić procentowe.

TABLICA XXIX.

Gubernia Radomska. ¹⁾

P O W I A T Y	Polaków.
Radomski	około 86 %
Opatowski	„ 81 „
Konecki	„ 83 „
Żłzecki	„ 94 „
Kozienicki	„ 82 „
Opczyński	„ 87 „
Sandomierski	„ 78,5 „

Ogółem gub. Radomska 644,827 gł., Polaków 84,8% t. j. około 546,900 gł., Niemców 1,5%, Żydów 13,7%, t. j. 85,700 gł.

TABLICA XXX.

Gubernia Lubelska. ²⁾

Podług pam. książki na 1880

MIASTO i POWIATY.	Polaków.	Polaków.	Rosyan.	Żydów.	Niemców.
	%	%	%	%	%
M. Lublin	49	40,0	7,0	51,5	2,5
P. Lubelski	82	87	—	11,5	15
„ Lubartowski	56(?)	79,9	1,7	11,4	7,05
„ Puławski (N.-Aleks.)	71(?)	80,6	—	18,8	0,6
„ Janowski	91	86,2	2,0	11,4	0,4
„ Biłgorajski	51(?)	62,2	27,9	6,9	—
„ Zamojski	71	70,1	17,9	12,0	—
„ Krasnostawski	65(?)	80,9	10,0	9,1	—
„ Chełmski	33,4	35,8	40,5	11,3	12,4
„ Hrubieszowski	26,2	27,3	56,2	12,7	0,8
„ Tomaszowski	43,6	43,2	45,3	11,4	0,3

Ogółem gub. Lubelska 860,382 gł., Polaków 64,0% t. j. 550,500 gł., z czego 4,400 prawosławnych byłych unitów, Małorusinów 19,3% t. j. 169,500 gł., Niemców 2,5%, Żydów 14,2 t. j. 122,000 gł.

¹⁾ Cyfry dla pow. gub. Radomskiej są oparte na danych rubryceli 1880 r. z dyec. Sandomierskiej, i danych powiatów z pam. książki.

²⁾ Cyfry dla pow. gub. Lubelskiej są oparte co do Polaków w pierwszej rubryce na danych rubryceli i pam. książki za 1886 r.; w drugiej kolumnie na wyznaniowo-powiatowych danych pam. książki za r. 1880. Pierwsze przytaczamy dla porównania z drugimi, przyjętemi za podstawę.

TABLICA XXXI.

Gubernia Siedlecka. 1)

a podług пам. кн. на 1879

P O W I A T Y.	Polaków.	Polaków	Niem.	Rosyan.	Żydów.
	%	%	%	%	%
Siedlecki . . .	78,3	76,3	1,4	2,9	19,2
Garwoliński . .	80,0	85,0	2,0	0,1	12,8
Żukowski . . .	89,5	86,2	2,1	—	11,5
	—	—	—	Rusinów.	—
Włodawski . . .	40,0	18,8	2,8	61,0	17,4
Radzyński . . .	32,3	47,4	1,0	34,6	17,0
Węgrowski . . .	85,2	(250 pol. prot.) 84,3	3,6	—	11,9
Sokołowski . .	77,0	77,7	1,4	9,9	11,0
Biański	20,4	16,0	0,4	60,9	22,5
Konstantynowski	40,0	30,7	0,1	58,3	10,9

Ogółem gub. Siedlecka 622,465 gł., Polaków 60,7% t. j. 377,400 głów, (z tych 3,600 prawosławnych—b. unitów., 2,400 mahometan), Małorusinów 21,7% t. j. 133,500; Żydów 15,8% t. j. 98,400, Niemców 1,8%. Te cyfry są urzędowe z 1886 r. W 1878 zaś, na zasadzie również danych urzędowych пам. книжки było Polaków (włącznie 3,600 prawosl.) 60,3%, Rusinów 23,6%, Żydów 14,8%, Niemców 1,7%.

TABLICA XXXII.

Gubernia Płocka. 2).

podług Słow. geograf.

POWIATY.	Polaków.	Polaków.	Niemców.	Żydów.	(Pol. prot. około)
Płocki	76,9	—	—	—	—
Lipnowski	74,0	80,1%	12%	8%	1000
Płoński	92,5	—	—	—	—
Mławski	84,1	94%	4%	2%	—
Ciechanowski . .	90,8	—	—	—	—
Rypiński	87,8	—	—	—	—
Sierpecki	80,1	—	—	—	—
Przasnyski . . .	93,3	—	—	—	—

Ogółem gub. Płocka 538,141 gł., Polaków 82,5% t. j. około 444,000 gł., Niemców 9,2 (podług Ritticha), Żydów 11,3 (podług Ritticha) t. j. 60,700 gł.

1) Cyfry dla pow. gub. Siedleckiej wzięte z ustawienia danych rubryceli i пам. книжки za r. 1886., a w drugiej kolumnie przytoczone są dane procentowe urzędowe w пам. книжки za r. 1878.

2) Powiaty z zestawienia danych пам. книжки za r. 1877 z rubrycelą.

TABLICA XXXIII.

Gubernia Łomżyńska. ¹⁾

P O W I A T Y.	Polaków.
Łomżyński	79,6% (1000 Polaków protestantów)
Kolneński	63,0 „
Mazowiecki	78,3 „
Makowski	76,1 „
Ostrowski	74,9 „
Ostrołęcki	82,9 „
Pułtowski	77,2 „
Szczuczyński	76,8 „

Ogółem gubern. Łomżyńska 538,588 gł., Polaków 76,0% t. j. ok. 410,000 gł. (1000 Polaków protestantów) podług Ritticha Polaków 83,2% t. j. 448,000 gł. Niemców 1,8%, Żydów 14,4% t. j. 97,500 głów.

TABLICA XXXIV.

Gubernia Suwalska. ²⁾

P O W I A T Y.	Polaków.	Podług pam. książki na 1880 r.	
		Niemcy.	Żydzi.
Suwalski	62,8 % t. j. ok. 61,200 gł. (4,500 pol. protest.)	6,2%	18,5%
Augustowski	70,4 „ „ 52,300 „	0,5 „	18 „
Sejneński	76,5 „ (?) „ 65,000 „ (?) Niewiadomo tutaj czy wszystkich katolików, jak zrobiono, zaliczyć do Polaków, czy część z nich do Litwinów.	1,8 „	18,3 „
Kalwaryjski	?% ok. 10,009 gł. (?) ³⁾	2,3 „	15,5 „
Maryampolski	(podług Erkerta w Marjampolskim dawnym Pol. od 5% do 10%, w Kalwaryjskim dawnym Polaków od 20 — 50%.	6,5 „	15,8 „
Wyłkowyski		13,9 „	12,3 „
Władysławowski		10,4 „	13,2 „

Ogółem gubern. Suwalska 603,174 gł., Polaków około 190,000 t. j. 30,2%. Żydów (podług Ritticha) 17,2% t. j. ok. 102,000 gł., Niemców ok. 5% (u Ritticha, 6,8%), ale obliczamy podług Buscha ok. 4,500 Polaków protestantów i ok. 5000 Litwinów protestantów, Rosyan (rozkołników) 0,9% t. j. ok. 5000 gł., reszta z górą 46% Litwinów i Żmudzinów, gł. zatem około 280,000.

¹⁾ Powiaty z zestawienia danych pam. książki z rubryceli za r. 1886.
²⁾ Powiaty polskie z zestawienia danych pam. książki i rubryceli za r. 1886.
³⁾ Ta cyfra Polaków na polskiej Litwie w 4 litewskich powiatach jest wziętą z Ritticha (объяснит. зап. къ этногр. кар. II. Польскаго), jako suma 40,026 gł., 5,726 gł. dla dawnych pow. Kalwaryjskiego i Maryampolskiego, uwzględniając przyrost ludności.

TABLICA XXXV.

Zebranie ogólne.

MIASTA i GUBERNIE.	Polaków.	t. j.	Żydów.		
M. Warszawa . . .	62,16%	239,470	32,1		
G. Warszawska . . .	82,6 „	766,000	5,8		
„ Kaliska . . .	83,4 „	643,900	6,4		
„ Piotrkowska . . .	75,5 „	630,000	11,5		
„ Kielecka . . .	89,2 „	555,500	10,4		
„ Radomska . . .	84,8 „	546,900	13 7		
„ Lubelska . . .	64,0 „	550,500	14,2	Małorusinów .	19,3%
„ Siedlecka . . .	60,7 „	377,400	15,8	„	21,7 „
„ Płocka . . .	82,5 „	444,000	11,3	—	—
„ Łomżyńska . . .	83,2 „	448,000	14,4	—	—
„ Suwalska . . .	30,2 „	190,000	17,2	Litwinów . .	46 „

Ogółem w Król. Polskiem na 7,357,375 gł. ogół. lud. 1882 r. Polaków 5,392,000 gł. t. j. 73,3% całej ludności Królestwa Polskiego; dołączając jeszcze 8000 gł., na inteligencją żydowską w miastach gub. Królestwa, otrzymujemy ogółem w Królestwie 5,400,000 Polaków t. j. 73,4% ogółu ludności. Z tego protestantów 30,000, prawosławnych 8000, Żydów do 15,000, mahometan do 2,500, reszta katolicy. Z innych narodowości należy tu Małorusinów 303,000 gł. t. j. 4,1%, Litwinów 280,000 t. j., ok. 3,7% Rosyan (bez wojska ok. 22,000 gł. t. j. 0,3%, Niemców ok. 390,000 t. j. 5,3%, ¹⁾ pomiędzy Niemcami 30,000 katol. w Łodzi, reszta protestanci, Żydów (po potrąceniu Żydów Polaków) ok. 980,000 gł. t. j. ok. 13,2%.

Tablice XXIV—XXXV malują nam Królestwo pod względem etnograficznym. Materiał jednakże, na którym oparte są procentowe obliczenia powiatami jest najprzód w części zbyt niepewny, skoro nie mieliśmy nawet cyfr dokładnych ogólnych ludności powiatów przynajmniej dla 7 gubernij, powtóre jest on do tego niekompletny. Z tych powodów nie rozciągamy na Królestwo rozsegregowania powiatów na grupy, jak to czyniono wszędzie uprzednio. Cyfry *powiatowe* mają tutaj przedstawiać tylko pierwsze grube przybliżenie. Tylko gubernie—Lubelska, Siedlecka i Kaliska stanowią tu szczęśliwy wyjątek, tém szczęśliwszy iż dwie pierwsze ze względu na kwestyą małoruską, trzecia na niemiecką, są ze wszech miar ciekawe. Żałujemy tylko iż podobnego materiału nie mamy ze względu na gub. Suwalską (Litwini) i Piotrkowską (Niemcy).

I tak co do wspomnianych trzech gubernij możemy skonstatować, iż w guberniach Lubelskiej i Siedleckiej na ogólną ilość 19 powiatów *Po-lacy są w mniejszości* tylko w *siedmiu* powiatach pogranicznych z guber-

¹⁾ Cyfra Niemców jest *resztą*, pozostała po odjęciu od ogólnej liczby ludności pojedynczych cyfr narodowościowych. Inne cyfry narodowościowe są sumami cyfr, obliczonych przez nas pojedynczo na każdą gubernią.

nią *Wołyńską*, i to w mniejszości bardzo poważnej. Najgorzej stoi polskość, w pow. *Bialskim*, a jednak jeszcze 16%, dalej idzie pow. *Włodawski* (18,8%) pow. *Hrubieszowski* (27,3%), *Chełmski* (35,8%), *Konstantynowski* (30,7%), *Tomaszowski* (43,2%) i *Radzyński* (47,4%). Rusini, przy przewadze Polaków, stanowią poważną mniejszość w pow. *Radzyńskim* (34,6%), *Biłgorajskim* (27,9%); jest ich więcej niż Polaków w pow. *Chełmskim* (40,5%) i *Tomaszowskim* (45,3%); lecz *absolutną większość* stanowią tylko w pow. *Hrubieszowskim* (56,2%), dalej *Konstantynowskim* (58,3%), *Bialskim* (60,2%), najwięcej w *Włodawskim* (61,0%). (Wszystko to podług danych пам. книжки. Rubrycele dają dla Polaków jeszcze pomyślniejsze rezultaty, przytoczone w I kolumnie Tab. XXXI). W ogóle granica etnograficzna na wschód, od której Rusini mają większość, ciągnie się rzeczywiście po *lewą* stronie Bugu; ale tylko nie tak daleko jak rysuje p. *Rüttich, Galkin, Szczebalskij*, et consortes—*nie dosięga* ona daleko linii Wieprza. Pas większości rusińskiej, gęsto usianej jeszcze wyspami etnograficznymi polskimi, na które wskazują silne polskie mniejszości, ciągnie się wzdłuż Bugu od Tomaszowa na Uchanie, Chłm, Horodyszcze, Białą do Sarnak, nie szerszy jak 3—5 mile geograficzne. Poza tym pasem są tylko *nieliczne* rusińskie wyspy etnograficzne, które znikają wśród ogromnych polskich większości. I stosunkowo do ogólnych cyfr ludności gubernii Małorusini są nader słabi w Lubelskiej 19,3% wobec 64,0% Polaków; w Siedleckiej 21,7% wobec 60,7%, t. j. Rusinów jest tu *trzy do czterech* razy *mniej* niż Polaków.

Gub. *Kaliska* daje ciekawy materiał co do Niemców. Widzimy, iż w jednym pogranicznym powiecie (*Stupeckim*) Niemcy dosięgają prawie $\frac{1}{5}$ ogólnej ludności t. j. 19,1%. Przypomina to już stosunki Poznańskie. Poważna liczba Niemców jest też w powiecie *Kolskim* (15,4%), *Kaliskim* (13,05%), *Konińskim* (11,3%). Co do Niemców mamy też materiał urzędowy dla gub. Warszawskiej. Najwięcej jest ich w pogranicznym pow. *Nieszawskim* (11,3%), w *Warszawskim* (10,3%), w *Kutnowskim* (9,3%). Podług Słow. Geogr. silni są jeszcze Niemcy w pow. *Gostyńskim* (19,1%). Niestety, dla najwięcej zagrożonej przez Niemców gubernii *Piotrkowskiej* materiału narodowościowego powiatami brak zupełnie, oprócz miasta *Łodzi*, w której liczymy Niemców 54%. W pow. *Łódzkim* Polacy stanowią mniejszość (41,0), reszta Niemcy i Żydzi. W gub. *Lubelskiej* widzimy silne osiedlenie Niemieckie w pow. *Chełmskim* (12,4%, materiał urzędowy) i w pow. *Lubartowskim* (7,05%). W gub. *Suwałskiej* mamy licznych Niemców w pow. *Wylkowyskim* (13,3%), *Władysławowskim* (10,4%). Nakoniec w gub. *Siedleckiej* procent Niemców jest tylko nieznaczący.

Co do stosunków narodowościowych powiatami w gub. *Suwałskiej*, możemy powiedzieć na podstawie tab. XXXIV, iż Polacy stanowią *absolutną większość* w trzech powiatach: *Suwałskim*, *Augustowskim* i *Sejneńskim*; w pozostałych czterech: *Maryampolskim*, *Kalwaryjskim*, *Wylkowyskim*

i Władysławowskim większość należy do Litwinów. W ogóle w gub. Suwalskiej Litwinów jest 46% og. ludności.

Jeżeli zwrócimy się do rozdziału Polaków na pojedyncze gubernie, przyczem materiał statystyczno-etnograficzny jest względnie pewny, to dostrzegamy, iż z 11 jednostek terytoryalnych tego rodzaju (10 gub. i miasto Warszawa) tylko w jednej (gub. Suwalskiej) Polacy są w mniejszości (30,2%). Za to w sześciu jednostkach stanowią więcej niż $\frac{2}{5}$ ludności, t. j. w gub. Kieleckiej (89,2%), Radomskiej (84,8%), Kaliskiej (83,4%), pomimo znacznej ilości Niemców, co się tłumaczy jednocześnie małą stosunkowo liczbą Żydów; dalej w Łomżyńskiej (83,2%), Warszawskiej (82,6%) i Płockiej (82,5%). Od $\frac{2}{3}$ — $\frac{4}{5}$ stanowią Polacy w gubernii Piotrkowskiej (75,5%), nakoniec od $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ w gub. Lubelskiej (64,0%), w mieście Warszawie (62,16%), w gub. Siedleckiej (60,7%).

Żydzi najliczniejsi w mieście Warszawie (32,1%), dalej w gub. Suwalskiej (17,2%), Siedleckiej (15,8%). Tylko w dwóch guberniach — Warszawskiej (5,8%), Kaliskiej (6,4%), Żydzi stanowią mniej niż $\frac{1}{10}$ ogólnej ludności. Zauważymy jeszcze tutaj, iż z *pojedynczych powiatów* gubernii Kaliskiej, Lubelskiej, Siedleckiej, Suwalskiej i Kieleckiej, co do których mieliśmy dane co do Żydów, najwięcej Żydów było w pow. *Białskim* (22,5%), dalej w *Siedleckim* (19,2%), *Puławskim* (18,8%), *Suwalskim* (18,5%), *Augustowskim* (18%), *Włodawskim* (17,4%), *Radzyńskim* (17,0%), *Maryampolskim* (15%), *Katwaryjskim* (15,0%).

Liczba Niemców dochodzi 10,3% w gub. Kaliskiej, prawdopodobnie do 11% w Warszawskiej, i podług Ritticha 12,8% w Piotrkowskiej, 9,2% w Płockiej (szczególniej, o ile się zdaje, w pow. Lipnowskim wobec słabiej polskiej większości: 74% w tym powiecie; podług Słow. Geogr. liczba Niemców tutaj dochodzi 12%) i 5—7% w gub. Suwalskiej. W innych guberniach procent jest nieznaczący.

Stanęliśmy u kresu naszych obrachunków i naszego szkicu. Pozostaje tylko zebrać generalne sumy, aby, poznawszy poprzednio rozmieszczenie terytoryalne naszego narodu, odpowiedzieć obecnie na pierwsze pytanie, któreśmy sobie założyli w początku niniejszego artykułu, *ilu nas jest w ogóle*. Ku temu posłużą tab. XXXVI.

TABLICA XXXVI.

Zebrańie ostateczne.

Polaków w państwie Pruskiem	2,672,000	gł.
„ „ Austryjackiem	2,930,000	„
„ w Kraju Zachodnim	1,500,000	gł.
„ w Krolestwie Polskiem	5,400,000	„
„ w państwie Rosyjskiem	6,900,000	„
Suma ogólna Polaków w kraju do	12,500,000	gł.

Trzeba tu zaznaczyć, iż jakkolwiek spisy pruskie i austriackie sto-
sują się do Grudnia 1880 r., rosyjskie zaś do Stycznia 1882 r., to jednak
połączyliśmy je tu razem, gdyż różnica przy tak wielkich sumach jest
zbyt nieznaczna, aby ją potrzeba było uwzględnić.

Tablica XXXVI nie uwzględnia wcale, jak i cała ta nasza praca, Pola-
ków poza krajem, więc na emigracyi w Francyi, Ameryce, Szwajcaryi,
Rosyi, Syberyi etc. etc., chcieliśmy tylko obliczyć tych, którzy jako auto-
tochtoni stanowią cząstkę swego społeczeństwa. Z Polakami poza krajem,
jeśli do tego dodamy przyrost ludności do 1886 r., liczba ogólna polskiego
plemienia na kuli ziemskiej wyniesie pewnie 13 milionów, t. j. przyjmując
ogólną ludność kuli ziemskiej na 1500 milionów, stanowimy mniej niż
setną część ogólnej liczby ludzi na ziemi. W Europie, licząc jej ludność
na 320 milionów, stanowimy około 4% t. j. około $\frac{1}{25}$ część.

Wracając jeszcze do tab. XXXVI widzimy, iż z ogólnej liczby Pola-
ków najwięcej bo 55,0% a więc więcej niż połowa znajduje się pod ber-
łem rosyjskim; 23,2% pod berłem austriackim, najmniej 21,8%, pod berłem
pruskim. Z sześciu miast większych, znajdujących się na ziemi polskiej, Po-
lacy mają większość w Krakowie (67,8%), Warszawie (62,16%), Lwowie (60,7%)
mniejszość w Wilnie (43,7%), Poznaniu (33,6%), Łodzi (17,0%). Nakoniec, reka-
pitulując dane co do wyznawia religijnego Polaków na zasadzie tablic po-
przedzających, widzimy, iż 1) 425,000 Polaków wyznaje wiarę ewangelicką,
t. j. 3,4% ogólnej liczby; atoli z nich potrącając pruskich Mazurów, których,
jak na teraz, tylko 125,000 uważają się za Polaków. Dalej 2) Polaków Unitów
jest z górą 65,000 t. j. ok. 0,5%, 3) Polaków Żydów 18,000 t. j. 0,15% ogółu
Polaków, a mniej więcej 0,5% wszystkich Żydów osiadłych na ziemiach
polskich, 4) Polaków-Mahometan mamy ok. 9,000 gł., i nakoniec 5) Polaków
prawosławnych 8,000 gł. W ogóle zatem Polaków Niekatolików 525,000 gł.
t. j. około 4% = $\frac{1}{25}$ og. liczby. Reszta prawie dwanaście milionów
(96% = $\frac{24}{25}$ ogółu) katolicy.

Skończyliśmy... Dalekim jest ten szkic naturalnie od absolutnej do-
kładności. Zrobiliśmy tylko to, co byliśmy w stanie, gdyż praca ta
zdawała się nam konieczną. W przyszłości „*meliora faciunt potentes*”,
a tymczasem chciejmy wyrazić nadzieję, iż szkic ten pobudzi do poważ-
niejszych prac tego rodzaju, pobudzi do zbierania materyałów, choćby drogą
prywatną, jako na nasze stosunki jedynie możliwą. Może duchowieństwo
rzymsko-katolickie w okolicach litewsko-polskich przysłuży się wskazówka-
mi etnograficznymi w tej zupełnie dotychczas nieobrobionej dziedzinie, mo-
że polscy pastrowie zechcą nam wskazać dokładniej, ile w krajach pol-
skich między protestantami jest Polaków, może nakoniec Polacy Izraelici
zbiorą pewniejszy materyał do określenia liczby Żydów Polaków, godnych
nosić to miano. A za lat kilkanaście może zdolniejsze od naszego pióro
na podstawie tego materyału zbuduje pewniejszy gmach rachunków, któ-
rebyśmy naszą buchalteryą narodową nazwać chcieli.

DODATEK

do „Zarysu etnograficzno-statystycznego ludności polskiej.”

Już po ukończeniu przez autora „Zarysu”, został ogłoszony nowy ważny źródłowy przyczynek do statystyki etnograficznej Polaków w państwie Rosyjskiem, w szczególności zaś w Królestwie Polskiem. Jestto zbiór statystycznych wiadomości, dotyczących się ogólnego poboru wojskowego w imperyum za pierwsze dziesięciolecie (1874—1883 r.) ogłoszony drukiem w końcu 1886 r. ¹⁾ Materiał ten dotyczy różnych właściwości kontyngentów poborowych, na jakie państwo uznało za potrzebne zwracać uwagę przy poborze:—fizycznego zdrowia, wykształcenia i nakoniec, co dla celów naszych jest najważniejsze, *narodowości*. Tym sposobem rzeczony zbiór jest pierwszą w państwie rosyjskiem urzędową statystyką etnograficzną, pierwszym źródłem mniej więcej pewnym, z którego można czerpać dane do poznania tyle zawikłanych w imperyum stosunków narodowościowych. Nie należy jednakże zbyt precyzyjnie przeceniać tych cyfr; najpierw, jakkolwiek wobec *powszechności* poboru można przypuścić z dużym prawdopodobieństwem, że stosunki narodowościowe między poborowymi są jednakże proporcjonalne ze stosunkami w całych masach ludności, to jednak z drugiej strony wiadomo jest, iż niektóre klasy, jak np. Żydzi, mają szczególny dar uchylania się od podatku krwi, tak, że dla nich cyfry otrzymane z poborów będą zwykle *mniejsze*, niżeli rzeczywisty stosunek Żydów do reszty ludności. Powtóre, cyfry poborowe, dlatego, żeby na podstawie prawa wielkich liczb malowały nam rzeczywiście stosunki narodowościowe, trzeba by koniecznie rozpatrywać za całe dziesięciolecie, gdyż inaczej cyfry dla pojedynczych powiatów będą za małe, aby na nich wnioski oprzeć, biorąc zaś sumy za całe dziesięciolecie, otrzymujemy oczywiście tylko średnie stosunkowe wartości różnych narodowości za całe lat dziesięć, t. j. tracimy z oka możność rozważania fluktuacyj pojedynczych narodowości w pojedynczych jednostkach terytoryalnych z biegiem czasu, i otrzymujemy tylko *przeciętny* ale nie rzeczywisty obraz stosunków etnograficznych w danej chwili. Nakoniec cyfry poborowe, jako malujące nam tylko stosunki ludności miejscowej, poddanych rosyjskich, dają nam oczywiście zbyt małe cyfry dla liczby Niemców, ponieważ nie uwzględniają zupełnie cudzoziemców, bawiących za pasportem, których jest takie mnóstwo w za-

¹⁾ Статистическій Временникъ Россійской Имперіи, Серія III, выпускъ 12. Всеобщая воинская повинность въ Имперіи за первое дѣсятилѣтіе, Ст.-Петербургъ 1886 г.

chodnich guberniach Królestwa, że w ogóle i co do Niemców cyfry poborowe, należy uważać za niższe od rzeczywistości.

Atoli w ogóle nad wyraz smutny stan statystyki etnograficznej w Król. Polskiem, jakieśmy to zaznaczyli w części IV naszej pracy, zmusza skorzystać skwapliwie choć z tego materiału, aby po części uzupełnić braki naszych tablic poprzedzających, po części sprawdzić lub poprawić pozycye, na podstawie innych kombinacyj otrzymane. Czynimy to tém chętniej, iż z porównania statystyki poborowej Królestwa z innymi źródłami okazuje się, że dane etnograficzne co do kontyngensów poborowych w Królestwie zbierano *sumiennie*, nie ubiegając się za celami postronnymi ad usum Delphini. Wyjątek stanowi tylko gubernia Suwalska, w której w powiatach północnych—litewskich—a priori zdaje się szło o to, aby nie wykazywać obecności Polaków, co jest tém przykrzejsze, gdy właśnie dla tych powiatów skądinąd żadnych innych źródeł niema.

Co się tyczy 9 gubernij zachodnich (Litwa i Ruś), to statystyka poborowa nie może mieć tutaj dla nas *żadnego* znaczenia. Dość powiedzieć, że podług niej np. w pow. Białostockim, etnograficznie polskim, niema wcale Polaków! Z tego powodu załączymy tutaj tylko materiał poborowo-etnograficzny, tyjący się Królestwa Polskiego.

Poniższe tablice zostały w pozycjach procentowych, tyjących się całych gubernij, zaczerpnięte bezpośrednio z oryginalnego dzieła, w pozycjach zaś procentowych, tyjących się pojedynczych powiatów, obrachowane przez nas samych z absolutnych cyfr źródła *).

TABLICA DODATKOWA.

*Stosunki etnograficzne pomiędzy poborowymi w Królestwie Polskiem
za dziesięciolecie 1874 — 1883.*

I. Gubernia Warszawska.

Polaków 75,36%, Żydów 16,87%, Niemców 7,26%, Rosyan i Rusinów 0,51%					
Miasto Warszawa Polaków 58,9%, Żydów 34,9%, Niem. 4,3% Ros. 1,9%					
Pow. Warszawski	„	80,5	„	16,3	„ 11,1 „ 0,9
„ Sochaczewski	„	71,7	„	9,5	„ 12,0 „ —
„ Nowomiński	„	76,3	„	19,6	„ 4,1 „ —
„ Gostyński	„	72,1	„	8,7	„ 19,12 „ —
„ Skierniewicki	„	87,0	„	7,6	„ 5,4 „ —
„ Grójecki	„	81,7	„	14,1	„ 4,2 „ —
„ Radzyński	„	82,7	„	12,3	„ 5,0 „ —
„ Żowicki	„	91,2	„	5,2	„ 3,6 „ —
„ Włocławski	„	74,8	„	11,8	„ 13,4 „ —
„ Kutnowski	„	78,1	„	17,5	„ 4,4 „ —
„ Nieszawski	„	84,1	„	4,2	„ 11,7 „ —
„ Błotki	„	88,4	„	11,6	„ —(?) „ —

*) Trzecia cyfra dziesiąta dla powiatów podana jest tylko w przybliżeniu

II. Gubernia Piotrkowska.

Polaków 74,42%, Niemców 13,66%, Żydów 11,85%, Rosyan 0,07%

Powiaty:	Polaków %	Niemców %	Żydów %
Piotrkowski	14,3	13,7	12,0
Łaski	74,5	15,4	10,1
Noworadomski	85,5	4,0	10,5
Częstochowski	86,9	0,8	12,3
Rawski	79,5	8,0	12,5
Brzeziński	59,6	22,6	17,8
Łódzki	46,4	40,7	12,9
Będziński	92,0	— *)	8,0

III. Gubernia Kaliska.

Polaków 82,88%, Niemców 9,64%, Żydów 7,41%, Rosyan 0,07%

Powiaty:	Polaków %	Niemców %	Żydów %
Kaliski	80,3	12,2	7,5
Turecki	90,6	2,2	7,2
Łęczycki	74,9	11,5	13,6
Koński	75,1	16,0	8,9
Koniński	82,4	14,0	3,6
Słupecki	79,7	17,0	3,3
Sieradzki	84,7	8,0	7,3
Wieluński	92,4	1,4	6,2

IV. Gubernia Radomska.

Polaków 84,46%, Niemców 2,08%, Żydów 13,38%, Rosyan 0,08%

Powiaty:	Polaków %	Niemców %	Żydów %
Radomski	84,6	1,9	13,5
Opoczyński	85,5	2,2	12,3
Kozienicki	81,6	6,0	12,4
Ilżecki	87,1	3,0	9,9
Konecki	83,8	—	16,2
Opatowski	84,8	—	15,2
Sandomierski	85,3	0,8	13,9

*) Wadliwość statystyki etnograficznej, opartej na statystyce poborowej najlepiej uwidoczniła się w tym powiecie, gdzie Niemców — rosyjskich poddanych — poborowych niema wcale, gdy tymczasem z innych źródeł wiadomo o znacznej germanizacji powiatu.

V. Gubernia Kielecka.

Polaków 99,40%, Niemców 0,33%, Żydów 9,24%, Rosyan 0,03%

Powiaty:	Polaków ‰	Niemców ‰	Żydów ‰
Kielecki	88,9	1,2	9,9
Włoszczowski	88,1	0,4	11,5
Stopnicki	85,4	0,3	14,3
Olkuski	89,8	—	10,2
Jędrzejowski	91,0	—	9,0
Miechowski	98,3	—	1,8
Pińczowski	92,4	—	4,6

VI. Gubernia Płocka.

Polaków 82,07%, Niemców 7,36%, Żydów 9,82%, Rosyan 0,25%

Powiaty:	Polaków ‰	Niemców ‰	Żydów ‰
Płocki	76,5	7,5	16,0
Ciechanowski	84,7	6,0	9,3
Sierpecki	84,3	4,5	11,2
Przasnyski	88,7	—	11,3
Mławski	89,5	2,0	8,5
Lipnowski	75,7	21,5	3,8
Płoński	79,2	6,9	13,9
Rypiński	96,4	—	3,6

VII. Gubernia Łomżyńska.

Polaków 84,02%, Niemców 1,71%, Żydów 14,12%, Rosyan i Rusinów 0,14%

Powiaty:	Polaków ‰	Niemców ‰	Żydów ‰
Łomżyński	81,7	1,3	17,0
Makowski	81,6	1,0	17,0
Ostrowski	79,8	4,0	16,2
Pułtowski	81,6	5,7	12,7
Kolneński	88,2	—	11,8
Szczuczynski	83,5	—	16,5
Mazowiecki	84,0	—	16,0
Ostrołęcki	92,0	—	8,0

VIII. Gubernia Lubelska.

Polaków 67,29%, Rusinów 20,21%, Niemców 2,93%, Żydów 9,57%

Powiaty:	Polaków ‰	Niemców ‰	Żydów ‰	Rusinów ‰
Lubelski	77,0	1,0	21,0	1,0
Hrubieszowski	30,7	0,5	5,3	63,5
Chelmski	38,5	15,5	6,2	39,8
Krasnostawski	84,5	0,2	7,8	7,5
Lubartowski	82,3	10,4	9,6	1,7
Zamojski	73,2	0,1	9,3	17,4
Tomaszowski	45,6	0,3	2,5	51,6
Biłgorajski	62,5	—	5,7	32,8
Janowski	91,8	0,3	6,3	1,6

IX. Gubernia Siedlecka.

Polaków 59,24%, Rusinów 22,66%, Niemców 2,31%, Żydów 15,79%.

Powiaty:	Polaków %	Niemców %	Żydów %	Rusinów %
Siedlecki	74,5	2,0	20,1	3,4
Wągrowski	77,2	4,2	18,0	—
Garwoliński	82,9	3,6	13,5	—
Sokołowski	75,5	1,4	13,4	9,7
Łukowski	84,5	2,5	13,0	—
Konstantynowski	33,5	—	12,2	54,3
Radzyński	43,5	1,0	20,5	35,0
Włodawski	18,8	4,0	17,4	59,8
Biański	15,0	0,7	22,8	60,5

X. Gubernia Suwalska.

Polaków 20,41% *), Litwinów 61,85%, Niemców 6,55%, Żydów 7,81%,
Rusinów 3,37%, Tatarów 0,01%.

Powiaty:	Polaków %	Niemców %	Żydów %	Rusinów %	Litwinów %
Suwalski	60,0	7,0	9,5	2,7	20,8
Augustowski	69,3	—	11,8	18,9	—
Sejneński	14,5 (?)	1,7	15,0	4,0	64,8
Władysławowski	0,8 (!)	11,2	4,5	—	84,5
Wyłkowyski	2,4 (?)	20,4	1,7	—	75,5
Maryampolski	0,2 (!)	5,6	6,3	—	87,9
Kalwaryjski	1,0 (?)	1,5	4,7	—	92,8

Powyższe tablice pozwalają nam i dla Królestwa Polskiego przeprowadzić podobną etnograficzną segregację najmniejszych jednostek terytorjalnych—powiatów, co w części IV naszej pracy dla braku materiałów uskutechnione być nie mogło. I tak mamy:

Powiatów, w których Polaków więcej niż 99%	— 10 pow.
„ „ „ od 80%—90%	— 36 „
„ „ „ od 66 ² / ₃ %—80%	— 22 „
„ „ „ od 50%—66 ² / ₃ %	— 4 „

Większość polska w 72 powiatach.

Powiatów, w których Polaków od 33 ¹ / ₂ %—50%	— 5 pow.
„ „ „ 10%—33 ¹ / ₃ %	— 4 „
„ „ „ mniej niż 10%	— 4 „

Mniejszość polska w 13 powiatach.

Najwięcej polskim w Królestwie jest powiat miechowski (gub. kielecka) 98,2%, i rypiński (gub. płocka) 96,4%.

*) W gubernii Suwalskiej, szczególnie w pow. Litewskich liczba Polaków jest najoczywistszą za niską. Cyfry komisji poborowych dla tej gubernii nie zasługują na tę wiarę co w 9 pozostałych.

Z 13 powiatów, w których Polacy nie stanowią większości absolutnej, w dwóch jednakże jeszcze stanowią większość względną, a mianowicie w pow. łódzkim 46,2% wobec 40,7% Niemców i w pow. radzyńskim 43,5% wobec 35,0% Rusinów (byłych unitów). W jedenastu pozostałych powiatach ustępują Rusinom w sześciu (hrubieszowskim, chełmskim, tomaszowskim, konstantynowskim, białskim i włodawskim), Litwinom zaś w 5-iu północnych powiatach gub. suwalskiej, które w ogóle, o ile sądzić można, są najsłabszymi pod względem ludności polskiej w Królestwie.

Niemcy i Żydzi powiatami rozkładają się jak następuje:

Więcej niż 20%	Żydów w 5 pow.,	Niem. w 4 pow.
od 10%—20	„ „ „ 44	„ „ „ 15
„ 5 „—10	„ „ „ 26	„ „ „ 10
„ 1 „—5	„ „ „ 10	„ „ „ 38
Mniej niż 1	„ „ „ —	„ „ „ 28

Żydów najwięcej w mieście Warszawie 34,9%, w pow. białskim 22,9%, lubelskim 21,0%, radzyńskim 20,5%, siedleckim 20,1%, najmniej w miechowskim 1,9%. Niemców najwięcej w pow. łódzkim 40,7% (i to bezpasportowych), brzezińskim 22,6%, lipnowskim 21,7%, wykowyskim 20,4%.

Rusini i Litwini podług powiatów rozdzielają się w sposób następujący:

Więcej niż 80%	Rusinów w pow.,	Litew. w 3 pow.
od 66 ² / ₃ %—80	„ „ „ —	„ „ „ 1
„ 50 „—66 ² / ₃ „	„ „ „ 5	„ „ „ 1
„ 33 ¹ / ₃ „—50	„ „ „ 2	„ „ „ —
„ 10 „—35 ¹ / ₃ „	„ „ „ 2	„ „ „ 1

Rusinów najwięcej (63,9%) w pow. hrubieszowskim, Litwinów najwięcej w kalwaryjskim (92,9%), tudzież w maryampolskim (87,9%). W ogóle Rusini żyją bardzo pomieszani z Polakami, gdy Litwini siedzą więcej jednorodną masą.

W ogóle, podług statystyki poborowej, jest w Królestwie Polaków 72,65%, Żydów 11,84%, Niemców 5,80%, Litwinów 5,09% Rusinów 4,58%, innych 0,04%. Widzimy więc, że cyfry te mniej więcej zgadzają się z otrzymanymi w części IV z innych źródeł, co podnosi zaufanie do powyższych danych.

Przy rozpatrzeniu graficznego wyobrażenia powyższych danych na mapie da się wyprowadzić jeszcze kilka ciekawych wniosków. I tak, najprzód co do germanizacji zachodniej części Królestwa. Centrum niemieczny to powiat łódzki (40,7%). Naokoło niego grupują się powiaty: brzeziński (22,6%), łaski (15,4%), piotrkowski (13,7%), łęczycki (11,5%). Ten ostatni łączy z jednej strony Niemców łódzkich z ich ojczyzną przez powiaty: kolski (16%), koniński (14%), słupecki (17%), kaliski (12,2%); te ostatnie wszystkie wzdłuż granicy i dalej z niemieckimi nasiadłościami wzdłuż

całej Wisły, poczynając od Warszawy aż do granicy. Tak pow. warszawski (bez m. Warszawy) 11,1^o%, sochaczewski 12,0^o%, gostyński 19,2^o%, włocławski 13,4^o%, nieszawski 11,7^o%. W gub. płockiej pow. lipnowski należy do największej niemieckiej w Królestwie (21,7^o%). W gub. Suwalskiej Niemcy również obsiedli granicę w pow. wykowyskim (20,4^o%) i władysławowskim (11,7^o%). Nakoniec silna warownia niemiecka, jakkolwiek do téj pory odosobniona, znajduje się w pow. chełmskim (15,5^o%). W kwestyi geograficznego rozdziału Polaków w Królestwie graficzne przedstawienie okazuje, iż niezależnie od litewskiego krańca gub. Suwalskiej i sześciu nadbrzeżnych powiatów, powiaty z polską większością stanowią nierozzerwaną masę terytoryalną. Przytém jednakże najwidoczniej zauważyć się daje ugrupowanie przeważnie polskich powiatów z procentowym stosunkiem więcéj niż 80% w dwie oddzielne terytoryalne całości: południowo-zachodnią, obejmującą całe gubernie Radomską i Kielecką, zachodnie powiaty gub. Lubelskiej i Siedleckiej, południowe Piotrkowskiej i zachodnie Kaliskiej—tudzież grupę północną, obejmującą gub. Łomżyńską i północne powiaty gub. Płockiej. Te dwie terytoryalne grupy rozdziela pas powiatów, w których jakkolwiek Polacy są jeszcze w większości, to jednak cyfra stosunkowa spada poniżej 80%. Są to prawie wszystkie powiaty z obydwóch stron Wisły od pruskiej granicy do Warszawy, powiaty otaczające powiat łódzki i nakoniec północne powiaty gub. Siedleckiej.

Kończąc, należy tu jeszcze zauważyć, iż w Król. Polskiem sprawdza się uwaga, że ludność żydowska jest najintensywniejszą w tych powiatach gdzie ludność polska jest najwięcéj pomieszana z Rusinami lub Litwinami, Żydów zaś najmniej bywa zwykle tam, gdzie dużo Niemców.

OMYŁKI W DR KU

<i>Str.</i>	<i>wiersz</i>	<i>zamiast</i>	<i>ma być</i>
8	3 od dołu	„Stat. du deut. Pol” . . .	„Stat. des deut. Reiches”
9	9 „ „	dla Wejherowa trzecia porząd- kowa cyfra w tablicy jest 42,1	62,1
9	4 „ „	26,65	47,73
19	1 od góry	zbiorach,	zborach
20	10 „ dołu	2,922,300	2,930,000
„	9 „ „	2,791,800	2,800,000
26	Tablica XV, powiat	Owrucki 0,6% lud. pol.	10,6
29	19 od dołu	1,480,000	1,484,000

Uwaga. Sumy ogólne w tablicach dla pojedynczych gubernij nie zgadzają się dokładnie z sumami pojedynczych pozycy powiatów, ponieważ pierwsze zostały wzięte bezpośrednio ze źródeł, drugie wyrachowane na przytoczonych w artykule podstawach.